

Màster d'Estudis de Dones, Gènere i Ciutadania Curs
2024-2025

“El cielo por sombrero”.
Solidaritat i esperança a l'Amèrica
Central. Experiència de dones
catalanes a El Salvador, Guatemala i
Nicaragua (1979-1993)

Mònica Pérez Masoliver

Tutora: Maria Inmaculada Pastor Gosálbez

Digue'm, què penses fer amb la teva, preciosa, salvatge, única vida?

(Mary Oliver, "The Summer Day" , *House of Light*, 1990)

Porque fueron, somos; porque somos, seran

What we do is confront those finite disappointments with infinite hope

(Angela Davis)

El pueblo salvadoreño tiene el cielo por sombrero,
tan alta es su dignidad, en la búsqueda del tiempo,
en que florezca la tierra, por los que han ido cayendo,
en que venga la alegría a lavar el sufrimiento,
en que venga la alegría a lavar el sufrimiento.

Dale que la marcha es lenta, pero sigue siendo marcha,
dale que empujando al sol se acerca la madrugada.
Dale que la lucha tuya es pura como una muchacha,
cuando se entrega al amor, con el alma liberada.
Y dale salvadoreño, que no hay pájaro pequeño,
que después de alzar el vuelo que detenga en su volar.

Al verde que yo le canto es el color de tus maizales,
no al verde de las boinas de matanzas tropicales.
Los que fueron al Vietnam a quemar los arrozales,
y hoy andan por esta tierras como andar por sus corrales.

Hermano salvadoreño viva tu sombrero azul,
dale que tu limpia sangre germinara sobre el mar.
Y será una enorme rosa de amor por la humanidad,
hermano salvadoreño viva tu sombrero azul.
Tendrán que llenar al mundo con masacres del Sumpul,
para quitarte las ganas del amor que tienes tú.

("El sombrero Azul", Alí Primera)

Agraïments

Aquest treball m'ha permès explorar sobre qüestions que sento molt meves, molt profundament, que em sacsegen com a persona, com a dona, compromesa amb els drets humans i la justícia global. I a la vegada, què difícil i quants malabars per a poder crear, amb les exigències diàries, feines, criances i (auto)cures. Un esforç i compromís que no es veu a les pàgines.

Per això, en primer lloc, agrair immensament a les persones que a la meva vida diària m'ho posen tot molt fàcil, em sostenen i fan de la conciliació, una realitat, militant, però certa. Per això, al Carlos, company de vida i viatge, gràcies per tot. Als meus pares, Àngel i Rosa, per ajudar-nos allà on no arribem. Sempre. I a les meves filles, per sostenir que hagi estat tan absent. A la resta de la meva família, la d'aquí, la de Saragossa, Galícia i Sevilla.

Les meves amigues, que em truquen, que em pregunten, i que m'esperen. En especial, Clara, Ceci, Bero, Itzi, Carmen, Rémi, Moki, Ari, Anna, Eva, Laia, Anna, Maria, Claudia, Inés, Marta, Rafa, Marta, Núria, Malaika, Alberto, Lucia, Dani, Elena i les Ajilles. Sense vosaltres, aquest món seria molt pitjor i sense cap mena de dubte, menys interessant. ...

A les meves companyes i amigues de la UOC.

A la Unipau. Neus, Arcadi, mestres i savis. Compromís incansable amb la pau.

Al Ricard, quin còmplice més de luxe que he tingut, que m'ha permès estirar del fil i emocionar-me, quan tampoc li veia massa sentit.

Agraeixo moltíssim a la meva tutora, Imma Pastor, que m'ha ajudat a centrar-me quan em dispersava, per posar focus i per encoratjar-me amb la paciència necessària per respectar els meus ritmes i el meu desordre.

I com que aquest treball va de viatges, no puc deixar de pensar en els meus propis viatges, a Chiapas, a El Salvador, a Colòmbia, amb el privilegi d'haver compartit camí també amb amigues i l'oportunitat de conèixer altres contextos, lluites i sobretot, dignitat.

M'ha remogut immensament, m'ha fet recordar coses i anècdotes que havia oblidat, i a través també de les entrevistes, he pogut posar paraula i compartir reflexions, tornar a sentir olors, sons, menjar i música. I entre tots aquests records, pensava en la meva pròpia genealogia, com l'explicaria i sense cap mena de dubte, qui hi hauria.

Per això, el primer record va cap a les cosines d'Horta, que des de que jo era ben petita m'explicaven les seves experiències a Guatemala com a mestres, una Guatemala en guerra, a on la Manolita hi anava, amb la confiança que el que feia, era necessari. Sempre he pensat que aquelles fotos, aquells records van plantar una llavor en mi.

La meua família més propera, la que m'esperava després de cada viatge, amb la immensa alegria i amb poques preguntes, i sobretot, sense qüestionaments de perquè em comunicava tan poc. El meu cosí, encara recordo (i tinc guardats) els correus que m'enviaves quan estava a Chiapas, "cuídate" em deies i allà on siguis, en formes part. La meua iaia, amb qui feia videoconferències des de San Salvador i Apartadó, quan ni ella entenia com era possible veure'm i parlar estant tant i tant lluny.

Chiapas, la comunitat de Roberto Barrios, a l'EZLN i el Col·lectiu Zapatista, a persones que son amigues i amb qui vam compartir alguns trams d'aquest viatge: Paulino (i família), Mario, Olmo, Iker, Marcia, Chavito.

L'Ulf, la primera persona que em va parlar dels camps de refugiades salvadorenyes a El Salvador, que em va explicar la realitat de El Salvador i com se l'estimava, malgrat tot. L'Alan i la Chabela, Alexis, niña Inés, Elsy, Montse.

a PBI, per mostrar-me el valor de la protecció a persones defensores, de la importància de posar el cos, pel privilegi d'acompanyar a comunitats i processos com la Comunidad de Paz de San José de Apartadó, la dignitat i la generositat. I el meu equip increïble, amb qui vaig compartir i aprendre tantíssim: Jasper, Gwen, Guido, Elena, Kath, Pauline, Àlex, Jack, i amb qui m'encanta compartir, amigues també com la Maite, Bea, Eulàlia, i la gent de PBI Catalunya.

I sobretot, en aquest viatge, a les 9 dones entrevistades, C, F, G, L, À, E, M, G, V, sense vosaltres, aquest treball no hauria estat possible, així de senzill. Moltíssimes gràcies per la vostra generositat, la vostra confiança,. Aquest treball és per vosaltres. espero que sigui un petit granet per què puguem reconèixer tot el que heu fet pels moviments de solidaritat, de pau, en defensa dels drets humans, des d'aquests llocs senzills i feministes.

A la resistència palestina, al Congo, al Sudan i tants altres llocs on la vida s'està violentant. En aquests temps tan convulsos, més que mai, "la solidaritat és la tendresa dels pobles".

Maia, Lena, el viatge continua

Índex

RESUM	3
1. Introducció	6
1.1 Motius d'elecció del tema	6
1.2 Justificació de la proposta	7
1.3 Preguntes i objectius d'investigació	8
1.4 Estructura del treball	9
2. Context de la investigació	10
2.1 Context històric dels processos revolucionaris a El Salvador, Guatemala i Nicaragua (1970-1992)	10
2.1.1 El Salvador	10
2.1.2 Guatemala	10
2.1.3 Nicaragua	11
2.2 Context històric d'Espanya i Catalunya (Barcelona)	11
2.2.1 Cultures polítiques de l'antifranquisme a Espanya	11
2.2.2 Els moviments de solidaritat internacional - breu context d'Espanya i Catalunya.	13
3. Marc Teòric	15
3.1 Estat de la qüestió	15
3.2 Marc teòric	16
3.2.1 Punt de vista feminista	17
3.2.2 Història i memòria: Un marc per entendre les experiències viscudes	17
3.2.3 Memòria en clau feminista: Subjectivitats, emocions i records com a eixos d'anàlisi	18
4. Metodologia	20
4.1 Posicionament i aproximació metodològica	20
4.2 Tècniques de producció i recollida de dades.	21
4.2.1 L'entrevista.	21
4.2.2 La revisió bibliogràfica.	24
4.3 Anàlisi de les dades	25
5. Resultats: Entre l'esperança i la realitat: les històries de les brigadistes	27
5.1 Introducció	27
5.1.1 Estructura de l'anàlisi.	27
5.1.2 Aclariment de conceptes.	28

5.2 Primera part. De l'antifranquisme a l'internacionalisme	29
5.2.1 Context de lluita antifranquista	31
5.2.2 L'any 1979: El triomf de la Revolució Sandinista-punt d'inflexió	37
5.3 Segona part - Motivacions i expectatives: comença el viatge.	40
5.3.1 Motivacions i expectatives. Mai travessar l'atlàntic va tenir tant de sentit.	41
5.3.2 La preparació del viatge	46
5.3.3 La disponibilitat biogràfica i caracterització de les brigadistes	51
5.4 Tercera Part - Viatge i transformació	55
5.4.1 L'arribada	55
5.4.2 Primeres impressions, primers impactes	57
5.4.3 Estar allà: entre la responsabilitat i el compromís	60
5.4.4 El retorn: o com el cos arriba, però l'ànima es queda allà	69
6. Conclusions	78
7. Bibliografia referenciada	81
Annexos	90
Annex 1: Glossari de sigles	90
Annex 2: Taula de codificació de les entrevistes.	91
Annex 3: Guió d'entrevista	92
Annex 4: Estirant el fil. Possibles línies d'investigació	95

RESUM

Aquest treball de recerca explora l'impacte de les experiències de solidaritat internacional en la vida de dones catalanes que van viatjar a països d'Amèrica Central entre la Revolució Sandinista de 1979 i un any després dels acords de pau de El Salvador (Chapultepec, Mèxic), de 1992. El projecte s'articula en tres línies d'anàlisi: les motivacions polítiques, socials i personals que les van portar a marxar; les seves experiències a terreny; i l'impacte d'aquestes en les trajectòries posteriors, a nivell individual i col·lectiu.

La metodologia emprada es fonamentarà en entrevistes en profunditat, així com la revisió de bibliografia, des d'una epistemologia feminista que integri la memòria com a font oral i documental, per aportar una visió situada i crítica de les experiències de les dones en els processos de solidaritat internacional.

Els resultats de l'anàlisi mostren que, tot i que les motivacions i les expectatives d'aquestes dones eren diverses (polítiques, ideològiques i personals), les seves experiències van tenir un fort impacte en la seva visió del món i les seves trajectòries posteriors. La solidaritat amb les causes revolucionàries va transformar la seva implicació política i social, alimentant un compromís més profund amb les lluites feministes i socials en els seus propis contextos.

Aquesta investigació no només aporta una visió sobre un període històric poc documentat, sinó que també busca contribuir a la memòria col·lectiva de les dones que van participar en els processos revolucionaris a Amèrica Central als anys 80. En aquest sentit, el treball de la memòria esdevé un exercici essencial per reivindicar les seves experiències i situar-les com a part fonamental de les històries de solidaritat internacional. A través d'aquesta recerca, es busca visibilitzar el paper d'aquestes dones en els processos de canvi social i polític, tot aportant una nova perspectiva sobre les seves trajectòries personals i polítiques.

Paraules clau: Solidaritat internacional, memòria oral, Centreamèrica, brigades, dones

RESUMEN

Este trabajo de investigación explora el impacto de las experiencias de solidaridad internacional en la vida de mujeres catalanas que viajaron a países de América Central entre la Revolución Sandinista de 1979 y un año después de los acuerdos de paz de El Salvador (Chapultepec, México), en 1992. El proyecto se articula en tres líneas de análisis: las motivaciones políticas, sociales y personales que las llevaron a partir; sus experiencias en terreno; y el impacto de estas en sus trayectorias posteriores, a nivel individual y colectivo.

La metodología empleada se basará en entrevistas en profundidad, así como en la revisión de bibliografía, desde una epistemología feminista que integre la memoria como fuente oral y documental, para aportar una visión situada y crítica de las experiencias de las mujeres en los procesos de solidaridad internacional.

Los resultados del análisis muestran que, aunque las motivaciones y expectativas de estas mujeres eran diversas (políticas, ideológicas y personales), sus experiencias tuvieron un fuerte impacto en su visión del mundo y en sus trayectorias posteriores. La solidaridad con las causas revolucionarias transformó su implicación política y social, alimentando un compromiso más profundo con las luchas feministas y sociales en sus propios contextos.

Esta investigación no solo aporta una visión sobre un periodo histórico poco documentado, sino que también busca contribuir a la memoria colectiva de las mujeres que participaron en los procesos revolucionarios en América Central en los años 80. En este sentido, el trabajo de la memoria se convierte en un ejercicio esencial para reivindicar sus experiencias y situarlas como parte fundamental de las historias de solidaridad internacional. A través de esta investigación, se busca visibilizar el papel de estas mujeres en los procesos de cambio social y político, aportando una nueva perspectiva sobre sus trayectorias personales y políticas.

Palabras clave: Solidaridad internacional, memoria oral, Centroamérica, brigadas, mujeres

ABSTRACT

This research examines the impact of international solidarity experiences on the lives of Catalan women who traveled to Central American countries between the Sandinista Revolution of 1979 and one year after the peace agreements in El Salvador (Chapultepec, Mexico) in 1992. The study is structured around three main areas of analysis: the political, social, and personal motivations that led them to leave; their on-the-ground experiences; and the impact these had on their subsequent personal and collective trajectories.

The methodology is based on in-depth interviews, as well as a review of relevant literature, adopting a feminist epistemology that integrates memory as both an oral and documentary source. This approach aims to offer a situated and critical perspective on the experiences of women involved in international solidarity processes.

The analysis reveals that, although the motivations and expectations of these women were diverse (political, ideological, and personal), their experiences had a profound impact on their worldview and subsequent life paths. Solidarity with revolutionary causes transformed their political and social engagement, deepening their commitment to feminist and social struggles within their own contexts.

This research not only provides insight into a historically underdocumented period but also seeks to contribute to the collective memory of the women who participated in revolutionary processes in Central America during the 1980s. In this regard, the work of memory is an essential exercise to reclaim and position their experiences as an integral part of the history of international solidarity. Through this study, the aim is to highlight the role these women played in social and political change processes, offering a fresh perspective on their personal and political trajectories.

Keywords: International solidarity, oral memory, Central America, brigades, women

1. Introducció

El 19 de juliol del 1979, les tropes del Frente Sandinista de Liberación Nacional, el moviment guerriller de front ampli que va ser capaç de derrocar al dictador Somoza, entren a Managua (Nicaragua), desfilant sobre camions, autobusos, entre els aplaudiments de la població que es congrega al voltant dels carrers i que els dona la benvinguda. Són, la majoria, milicians i milicianes, que, damunt d'aquests vehicles militars molts d'ells improvisats, somriuen i saluden, amb l'actitud i la confiança de qui sap que simbolitza, més que mai, el triomf de la *revolució popular*. I és que el moviment guerriller, a Amèrica Llatina només ha triomfat a Cuba (1956) i ara, a Nicaragua (1979).

La victòria del FSLN es converteix en un símbol d'esperança per als moviments d'esquerres, que, acompanyada de les lluites revolucionàries que s'estan lliurant a El Salvador i Guatemala, fa que aquests moviments comencin a mirar cap a la regió centreamericana, ja no només com a utopia, sinó com a possibilitat real.

Aquesta esperança va impulsar molts homes i dones que, amb el neguit i l'alegria de formar part d'un moment històric i de col·laborar amb la naixent Nicaragua sandinista, van viatjar al país i van posar els seus cossos, la seva dedicació i, sobretot, la seva confiança al servei de la revolució.

“En esa década fuimos cientos de miles, de todas las partes del mundo, los que acudimos a cosechar, a vacunar, a construir escuelas y clínicas en los confines rurales, a enseñar y a aprender, a participar en una experiencia única, subir a ese tren que pasa una vez en la vida” (Perales 2005:12).

Aquesta investigació es proposa (re)conèixer les experiències i vivències de les dones catalanes que, durant els anys vuitanta i inicis dels noranta, interpel·lades pels vents de canvi, van decidir viatjar a El Salvador, Guatemala i Nicaragua. Dones que van posar el cos, les seves esperances i els seus desitjos al servei d'aquestes revolucions.

1.1 Motius d'elecció del tema

Molts són els motius que m'han portat a endinsar-me en aquest tema, i tots, com per art de màgia o per llargues estones de reflexió, han acabat confluint en un desig profund de conèixer, entendre i aprofundir. Des del començament, per pura curiositat, sí, però també com a reconeixement a tantes i tantes dones que han posat els seus cossos per acompanyar, per lluitar,

per defensar allò en què creuen, per a elles i per al món. Dones que ens recorden que no hi ha pau sense justícia social, que cuidar, cuidar-se i el suport mutu són claus per fer d'aquest món un lloc més amable. Aquest reconeixement és l'arrel d'aquesta investigació, que neix del desig d'explorar i aprofundir en temes que sempre m'han apassionat i interpel·lat.

En primer lloc, la memòria històrica, especialment l'espanyola: la guerra civil, el maquis, les supervivents dels camps de concentració. Una memòria que considero un pilar fonamental per a la recerca de justícia: llargament esquiva, sovint negada, incompleta, però profundament digna i obstinada.

En segon lloc, la solidaritat internacional ha estat (i és) una part fonamental de la meua vida. La defensa dels drets humans m'ha acompanyat des de jove i m'ha portat a viure en contextos com Chiapas (Mèxic), Colòmbia, El Salvador, acompanyar comunitats camperoles en resistència, defensores dels drets humans i familiars de persones desaparegudes.

En tercer lloc, la meua formació en antropologia social i la pràctica professional en cooperació internacional, que m'han permès conèixer i treballar amb gent increïble (quin privilegi!) i vincular formes de fer i mirades diverses a la meua tasca diària, aportant nous significats i perspectives.

Per tant, aquesta és una investigació que m'interpel·la i que em permet teixir el llegat d'aquestes dones, a través també del diàleg amb la meua pròpia experiència de solidaritat a Amèrica Llatina.

1.2 Justificació de la proposta

Aquest estudi aborda un aspecte poc explorat dins l'àmbit acadèmic: el paper de les dones catalanes que van participar en moviments de solidaritat internacional a Amèrica Central entre 1979 i 1992 i en concret, d'aquelles dones que van ser brigadistes i/o internacionalistes. La seva experiència ha estat poc documentada, fet que implica un buit acadèmic i una visió incompleta del paper de les dones en els moviments socials d'aquella època.

L'interès d'aquesta recerca rau en la seva capacitat per ampliar el coneixement sobre les interseccions entre gènere, política i solidaritat. Un dels objectius fonamentals és recuperar i

incorporar les veus d'aquestes dones al relat històric, un relat sovint omès per la historiografia dominant. Introduint conceptes com la “disponibilitat biogràfica”, l'estudi busca comprendre millor les motivacions i trajectòries d'aquestes dones, així com les transformacions que van experimentar.

Com diu Miren Llona:

“merece la pena desde los movimientos sociales, (...) hacer un trabajo de memoria y de recuperación de su memoria histórica porque esta es una herramienta de transformación social imprescindible” (Llona, 2023:34).

Crec fermament en la potència i la imprescindibilitat de les genealogies, entenent com les experiències d'aquestes dones s'inscriuen en un corrent més ampli de lluites feministes i solidàries. I per això, vaig decidir començar des del principi i escoltar-les, perquè resseguir la genealogia d'aquestes dones és un deute amb elles i amb la història dels moviments socials de Catalunya.

1.3 Preguntes i objectius d'investigació

Així, les preguntes principals de la recerca són:

- 1) Quines van ser les motivacions, personals, socials i polítiques de les dones catalanes per participar en moviments de solidaritat internacional?
- 2) Com es poden entendre les seves experiències en relació amb les dinàmiques polítiques i socials del moment?
- 3) Quin impacte han tingut aquestes vivències en les seves trajectòries vitals i en els seus contextos d'origen?

Partint d'aquestes preguntes, aquesta investigació té com a objectiu general explorar i analitzar les experiències de les dones catalanes que van participar en moviments de solidaritat internacional a Amèrica Central entre 1979 i 1992, des d'una perspectiva feminista. Amb aquesta anàlisi, es busca entendre les seves motivacions, vivències i l'impacte d'aquestes en les seves trajectòries personals, així com en el relat històric i col·lectiu dels moviments socials.

A partir d'aquest objectiu general, es defineixen els següents objectius específics, que responen a les preguntes d'investigació plantejades i aborden les diferents dimensions de l'estudi.

- 1) Analitzar les motivacions personals, socials i polítiques que van portar les dones catalanes a participar en moviments de solidaritat internacional.
- 2) Situar les experiències de les dones en el context històric i en les dinàmiques polítiques i socials tant a Catalunya com a Amèrica Central.
- 3) Examinar les experiències des d'una perspectiva de gènere, identificant com van influir les condicions socials i polítiques del moment en les seves vivències.
- 4) Explorar l'impacte d'aquestes vivències en les trajectòries personals de les dones.

També es pot identificar un cinquè objectiu, però aquest només podrà ser enunciat i parcialment treballat, ja que la cronologia d'aquest treball no permet anar més enllà. Tanmateix, el proposo, perquè marca la direcció de possibles recerques.

- 5) Identificar l'impacte de les experiències en els contextos socials i polítics d'origen, així com en el relat històric dels moviments socials.

1.4 Estructura del treball

Aquesta recerca s'estructura en tres parts principals.

La primera part ofereix una presentació del tema a partir dels objectius que guien la investigació, així com una contextualització històrica que permet situar el tema en els processos històrics tant de la regió centreamericana com d'Espanya i Catalunya. Aquesta secció es tanca amb la presentació del marc teòric, l'estat de la qüestió i la metodologia, que permeten emmarcar l'estudi des d'una perspectiva crítica i interdisciplinària.

La segona part està dedicada a l'anàlisi de les entrevistes, organitzada en tres subapartats. Aquests subapartats corresponen a tres etapes fonamentals del viatge, utilitzades com a metàfora de l'experiència viscuda per les participants. L'objectiu d'aquesta secció és convidar la persona lectora a endinsar-se en les diverses vivències i reflexions a partir dels relats de les dones, oferint una visió detallada dels seus recorreguts personals i polítics.

Finalment, la tercera part presenta les conclusions d'aquesta investigació. Acompanyant aquestes conclusions, es proposen línies de continuïtat, suggerint temes i fils de recerca que han sorgit durant les entrevistes i l'anàlisi, però que queden fora de l'abast d'aquest treball.

2. Context de la investigació

2.1 Context històric dels processos revolucionaris a El Salvador, Guatemala i Nicaragua (1970-1992)

2.1.1 El Salvador

A El Salvador, els intents de democratització (1931, 1948, 1960 i 1979) van ser bloquejats per l'oligarquia cafetera i sectors conservadors de les forces armades (Dabène, 1993:31). Entre 1961 i 1979 es van acumular tensions que van desembocar en una guerra civil. Els militars, organitzats en el *Partido de Conciliación Nacional* (PCN), van dominar les eleccions dels anys seixanta, i el 1972 van anul·lar la victòria del democratacristià José Napoleó Duarte, consolidant un Estat de seguretat nacional que va impulsar molts salvadorencs i salvadorenques cap a la lluita armada (Dabène, 1993:31). James (Jimmy) Carter arriba a la Casa Blanca el gener de 1977 i, fruit de la seva política de promoció dels drets humans, retira l'assistència econòmica i militar a El Salvador. Paral·lelament, el general Romero (qui es converteix en president després de les eleccions fraudulentos de 1977) “aixeca l'estat de setge entre juliol de 1977 i maig de 1979”. Després de la revolució sandinista, els EUA van donar suport al cop d'estat del 15 d'octubre de 1979, com a mesura per evitar un “contagi” de la revolució nicaragüenca. Així començava un període de guerra civil que va durar des de 1979 fins a 1992, tot i que no es va fer formal fins a l'any 1981 (abans, el 1980 els militars havien assassinat Monseñor Óscar Romero provocant el rebuig de bona part de la població).

2.1.2 Guatemala

Entre 1944 i 1954, Guatemala va viure el seu primer període democràtic, interromput pel cop d'estat de 1954, impulsat per l'oligarquia, empreses transnacionals i la CIA. Això va desencadenar una desestabilització creixent que, amb l'intent fallit d'uns joves oficials el 1960, va donar lloc a una guerra civil fins al 1996. Durant aquest conflicte, van sorgir organitzacions guerrilleres com el *Movimiento Revolucionario del 13 de Noviembre* (MR13), les *Fuerzas Armadas Rebeldes* (FAR), el *Ejército Guerrillero de los Pobres* (EGP) i l'*Organización del Pueblo en Armas* (ORPA), sent aquesta última clau per mobilitzar unes 200.000 persones indígenes maies i establir una “relació ètnic-nacional”. La guerra es va intensificar amb l'estratègia de destrucció massiva (“tierra arrasada”), amb més de 600 llogarets arrasats i

80.000 indígenes assassinats en només 18 mesos, en un conflicte que es va anomenar “guerra ètnica”, deixant una empremta profunda en la memòria col·lectiva.

2.1.3 Nicaragua

Finalment, el país que en gran manera determina la política centreamericana des de 1979 és Nicaragua.

El descontentament popular amb el règim d'Anastasio Somoza creix especialment a inicis dels setanta i es manifesta de manera evident després del terratrèmol de 1972. La burgesia es va oposar al règim de cara a les eleccions de 1974, mentre que el *Frente Sandinista de Liberación Nacional* (d'ara endavant, FSLN), creat el 1961, segresta diplomàtics estrangers (1974) i l'Església comença a criticar obertament els militars. Això fa que la mobilització contra el règim s'intensifiqui. Finalment, el FSLN entra triomfant a Managua el 19 de juliol de 1979. Sobretot a partir del 1983, s'organitza la “contra”, amb el beneplàcit pels EUA, que no veuen amb bons ulls un govern “socialista” a la regió. La “contra” exerceix una pressió constant i de desgast que impedeix de facto, que el govern sandinista pugui desenvolupar el seu programa polític. El 1990, després d'unes eleccions on la influència internacional i les promeses de pau van tenir un pes determinant, el FSLN va perdre el poder davant la candidatura de Violeta Chamorro, qui va guanyar amb el suport d'una coalició que s'oposava a la revolució.

2.2 Context històric d'Espanya i Catalunya (Barcelona)

2.2.1 Cultures polítiques de l'antifranquisme a Espanya

Com és sabut, Espanya va viure una dictadura precedida, cal recordar-ho, per una guerra civil marcada també per la participació internacional. En el bàndol revoltat, el suport d'Itàlia i Alemanya va ser clau per determinar el desenllaç de la guerra. Igualment determinant va ser la política de no-intervenció adoptada per països com Anglaterra i França. No obstant això, les Brigades Internacionals i el seu suport a la República representen un exemple històric destacat de la defensa internacional de projectes d'esquerra (Viñas, 2011). En aquest cas, Espanya es va convertir en el lloc de recepció d'un suport i una solidaritat internacionals que, malgrat tot, no van aconseguir evitar l'establiment d'un règim feixista, fundat en la derrota de l'enemic tant al camp de batalla com a través de la repressió immediata i posterior.

L'antifranquisme es va manifestar de manera polièdrica, configurant-se des de diversos àmbits i en diferents graus i es desencadena definitivament amb la mort de Franco l'any 1975 i especialment, durant la primavera del 1976. Especialment rellevant va ser el paper dels moviments socials, com el moviment obrer i estudiantil. A mesura que els anys setanta avançaven, s'hi van sumar altres moviments, com el veïnal, el feminista, l'antimilitarista i iniciatives de defensa del territori en l'àmbit rural (Arriero 2015; Ferrer 2018; Domènech 2022; Ordás 2023; Pérez 2022; Sancho 2024, entre d'altres).

Totes aquestes formes d'activisme social que es desenvolupen durant la dècada dels setanta comparteixen un denominador comú: el seu caràcter antifranquista. A més, actuen paral·lelament —i a vegades de manera coordinada— amb l'oposició dels partits polítics que operaven en la clandestinitat o des de l'exili. Entre aquests, els més destacats van ser el PSOE/PSC i el PSUC/PC. Aquest últim va capitalitzar la major part de l'activitat antifranquista durant la dictadura i fins ben entrada la transició (Molinero i Ysàs, 2017).

A l'esquerra del PSUC existia un ampli i fragmentat espai polític amb formacions anticapitalistes i revolucionàries sense representació parlamentària durant les eleccions de la dècada dels setanta¹. Tots aquests corrents volien acabar amb la dictadura i avançar cap a un sistema socialista (tot i que amb diferències significatives pel que fa a les característiques d'aquest sistema), compartint una base social comuna: l'esquerra radical sociològica. Consideraven que calia desmantellar l'aparell de l'estat franquista, per a recuperar la democràcia política com a camí per suprimir el capitalisme i crear un estat socialista (Wilhelmi, 2016:52).

Pel que fa al moviment feminista, bona part del seu activisme es va centrar a trencar amb l'herència patriarcal de la dictadura, especialment pel que fa al dret al propi cos. No obstant això, també va ser clau per incidir en canvis legislatius que posessin fi a les desigualtats de gènere i establissin les bases per al desenvolupament personal de les dones.

Aquestes campanyes van ser per exemple, contra l'adulteri (especialment amb el cas de Maria Àngels Muñoz) i pel dret al divorci i a l'avortament.

¹ Per a tenir més informació sobre els partits i moviments de l'època, es pot visitar: <https://archivodelatransicion.es/>

La transició va ser viscuda com un moment d'esperança, una oportunitat per acabar amb la dictadura i posar les bases d'una societat nova, fonamentada en la justícia social. Va ser un procés en què s'obria l'estructura d'oportunitat política, que va quedar totalment tancada a finals de la dècada, quan ja era evident el soterrament de qualsevol expectativa revolucionària, provocant un desencant vinculat a un sentiment de derrota (Beorlegui, 2017). Aquest desencant es fa evident el 1979 (un any després de l'aprovació de la Constitució), moment en què molts moviments socials es replantegen els seus objectius davant el tancament del procés polític, que va culminar amb l'arribada al govern del PSOE el 1982. Com explica David Beorlegui, molts militants dels partits d'esquerra revolucionària van trobar en el pacifisme, l'antimilitarisme, l'ecologisme o el feminisme un espai on reorientar el seu activisme polític (Beorlegui, 2017).

La promesa d'un referèndum sobre la permanència a l'OTAN (1986) va mobilitzar una part important de l'activisme d'esquerres, que es va manifestar de diverses formes: la creació de grups pacifistes i antimilitaristes, comitès de barri i d'empresa, plataformes d'acció unitària, així com la participació activa de moviments socials i grups d'esquerra. La derrota en el referèndum va ser un cop més en aquest camí de frustració i de desencant, l'última batalla de la transició", referint-se a l'oposició política als resultats electorals (Treglia, 2016).

Com veurem en aquest treball, un altre espai d'oportunitat i esperança, per continuar la "revolució" va ser Amèrica Llatina, especialment amb els esdeveniments de juliol de 1979 a Managua, que van alimentar "el principi esperança" que emana de les batalles guanyades (Traverso, 2019:43). El sandinisme va representar una esperança per a molts i moltes, una manera de lluitar o, com a mínim, de contrarestar l'expansió del model capitalista, bloc liderat pels EUA.

2.2.2 Els moviments de solidaritat internacional - breu context d'Espanya i Catalunya.

Pel que fa als comitès de solidaritat, aquests comencen a agafar forma a finals de la dècada dels setanta. El cas més treballat és el de Nicaragua, on Ágreda (2022) explica com els primers comitès de suport es van organitzar a partir de nicaragüencs i nicaragüenques residents a Madrid i Barcelona, i com aquests es van expandir a altres parts del territori espanyol a partir de 1979.

Podríem dir que, a Catalunya, l'articulació de la solidaritat i cooperació internacional està directament vinculada a la creació de comitès de solidaritat per una banda i de les primeres ONG per l'altra. El setembre de 1978 es funda el Comitè de Solidaritat de Catalunya amb el

Poble de Nicaragua (COSOCAN), en el qual va tenir un pes important Ernesto Cardenal i els seus contactes polítics com Alfonso Comín (cristiano-comunista) o Javier Nart (Partido Socialista Popular a Catalunya) (Ágreda, 2022:108). Però bona part dels comitès fundats durant els següents anys estan compostos per gent que prové, en gran part, de partits de l'esquerra radical que havien tingut un paper important en la lluita contra el franquisme. Pel cas de la ciutat de Barcelona, cal destacar la creació de la Casa de Solidaritat amb Nicaragua com a instrument de coordinació del moviment de solidaritat, on es troben comitès de solidaritat amb diversos països d'Amèrica Llatina. Aquest esdevindrà un espai físic de trobada i de coordinació des de la societat civil (Gomà, 2003:15). També cal comentar la creació de l'Associació Catalana de Brigadistes amb Nicaragua (1987), la Casa de Guatemala i els comitès de Solidaritat Monseñor Óscar Romero sorgits arreu del territori català.

Cap a mitjans dels anys vuitanta i a partir del sorgiment de les primeres ONGD, part del discurs de la solidaritat s'institucionalitza, perdent part també del discurs rupturista que caracteritzava els comitès.

Naixerà la Federació Catalana d'ONG pel Desenvolupament (FCONGD) (Gomà, 2003:16), i el 1987 Hegoa, *Instituto de Estudios sobre el Desarrollo y Cooperación Internacional* al País Basc. Moltes de les persones vinculades a l'acció internacional i humanitària van tenir un pes important en la creació de l'*Agencia Española para la Cooperación Internacional* (AECI), el 1988. L'AECI esdevindrà el gran referent de l'acció internacional i va fomentar la creació d'un creixent nombre d'ONGDs (Ágreda, 2022:160), que progressivament van anar acaparant l'acció internacional.

3. Marc Teòric

3.1 Estat de la qüestió

Sobre els moviments de solidaritat amb Nicaragua en el marc europeu, destaquen els treballs de Christiaens (2011, 2014 i 2015) per al cas belga, Helm (2014a i 2014b) per a Alemanya occidental, van Ommen (2019) que aborda de manera conjunta Alemanya, Holanda i Anglaterra, Thomas Kadelbach (2006), que analitza les brigades de Suïssa, i Szenté-Varga (2018, 2020), que analitza Hongria.

Sens dubte, les aportacions més recents i rellevants sobre la solidaritat internacional des d'Espanya amb Nicaragua són les realitzades per Ágreda (2013, 2016a, 2016b 2020 i 2021, tesi), que posen llum a com es van organitzar els comitès amb Nicaragua i la seva àmplia xarxa territorial. En general, els treballs són escassos i tracten aquesta qüestió com un tema secundari dins d'altres temes centrals. Així, per exemple, Gascón (2009) ho aborda des de l'enfocament del "turisme solidari" desenvolupat des de les ONGDs, tot i que també incorpora un article d'Alberto Romero (2009) sobre les brigades a Nicaragua als anys vuitanta. La tesi no publicada de Pozas (2000) analitza l'impacte internacional de la Revolució sandinista i dedica un apartat a la solidaritat amb la revolució. En un altre pla, cal mencionar que s'han publicat obres de caràcter més aviat autoreferencial, en format de memòries que han servit per a donar testimoni de les experiències personals, especialment de les memòries de brigadistes del País Basc. (Doljanin i 2008; Ibarguren, 2018; Perales, 2008, entre d'altres). Cal destacar, però, que la quantitat d'obres sobre la solidaritat internacional amb Nicaragua contrasta amb la falta de referents sobre Guatemala, i El Salvador. A més, la majoria d'aquestes obres no incorporen una perspectiva feminista en analitzar ni els moviments de solidaritat ni el paper de les dones. Això és una limitació, ja que les seves experiències són fonamentals per entendre tant l'articulació d'aquests moviments com les motivacions i expectatives que van portar joves de diversos territoris a viatjar com a brigadistes i/o internacionalistes.

En relació amb un concepte més ampli de solidaritat i des de la perspectiva de gènere, cal destacar que la revista d'història *Ayer* ha publicat un monogràfic sobre gènere i xarxes relacionals entre Europa i Amèrica, que aporta recursos analítics per aprofundir en l'estudi de gènere i les relacions de solidaritat (Moreno, 2024). Però ni la regió centreamericana ni aquests moviments de solidaritat no estan en el focus d'anàlisi dels articles del monogràfic.

3.2 Marc teòric

El context històric explicat a l'apartat anterior permet situar les experiències de les dones brigadistes internacionals en el període dels anys vuitanta i noranta i entendre els vincles entre aquesta experiència i la seva condició com a dones, treballadores i militants en la Catalunya — i especialment a Barcelona— d'aquella època. Aquesta ubicació temporal i geogràfica és fonamental per explorar el paper de les dones en els moviments de solidaritat internacional, un fenomen històricament invisibilitzat.

Malgrat la presència d'aquests moviments i els seus vincles amb xarxes internacionals, l'estat de la qüestió revela que gairebé no existeixen estudis històrics sobre els moviments de solidaritat internacional de Catalunya cap a Centreamèrica durant les dècades dels vuitanta i noranta, i encara menys amb un enfocament en el paper de les dones en aquests processos.

Aquesta absència d'anàlisi acadèmica obre la possibilitat de plantejar aquesta recerca com una primera oportunitat per col·locar una peça fonamental en aquest trencaclosques, si se'm permet l'expressió. Un trencaclosques que, per la seva naturalesa complexa i rica, necessita ser abordat des de múltiples mirades i perspectives, que permetin captar la diversitat d'experiències, subjectivitats i contextos en què es van desenvolupar aquests moviments de solidaritat internacional.

Per això, aquesta investigació proposa aproximar-s'hi des de la memòria oral. A través de la recollida de les experiències de diverses dones, a través d'entrevistes en profunditat, es busca conèixer com van viure elles aquestes experiències, quines motivacions i expectatives tenien i com aquests processos van influir de manera transformadora en les seves vides posteriors. Així, la memòria oral no només ens permet aprofundir en les subjectivitats individuals, sinó que també ens obre la porta a una comprensió més rica i matisada dels moviments de solidaritat internacional des de la perspectiva de les dones que van formar-ne part.

D'aquesta manera, les vivències recollides a través de les entrevistes es poden situar en el seu context polític i social, articulant-se amb un marc teòric que connecta diverses tradicions interdisciplinàries, com la història social, la memòria oral i l'anàlisi de les emocions, tot plegat guiat per una perspectiva feminista que travessa i estructura la recerca. Aquest enfocament no només considera aquestes vivències com testimonis personals, sinó que les presenta com una porta d'entrada a una comprensió més profunda d'aquest període històric, des de la mirada de

les dones i els significats que elles hi atorguen. Així doncs, les línies fonamentals que es presenten a continuació actuen com a pilars que sostenen l'estructura de la investigació, alhora que propicien un diàleg constant entre teoria i metodologia. Aquesta interrelació garanteix la coherència entre l'enfocament analític i les decisions metodològiques, essent aquest apartat i el següent, dedicat a la metodologia, un tot unitari.

3.2.1 Punt de vista feminista

En aquest marc teòric, partim d'una perspectiva feminista com a eix fonamental que articula i dona sentit al conjunt de la investigació. Seguint la proposta d'Eli Bartra, adoptem un “punt de vista feminista” com a postura epistemològica que no només orienta la recerca sinó que també impregna totes les decisions metodològiques al llarg del procés d'estudi.

Aquesta perspectiva és clau des de l'inici, ja que permet fer emergir qüestions que, d'una altra manera restarien invisibilitzades. A més, implica situar-se davant l'objecte d'estudi de manera no sexista ni androcèntrica, obrint espais per generar marcs conceptuals específics, prioritzar temes i formular preguntes orientades (Bartra, 2007:68-70). En aquest cas, això inclou qüestionar les bases androcèntriques sobre les quals s'ha construït tradicionalment la història. No es tracta simplement d'“afegir” les dones a la història, sinó d'analitzar el significat del que fan i representen (Scott, 1990).

Incorporar la perspectiva feminista al treball sobre memòria i història transforma la mirada sobre la realitat, evidenciant les estructures de poder i les dinàmiques de gènere que travessen les experiències humanes.

3.2.2 Història i memòria: Un marc per entendre les experiències viscudes

La memòria es construeix a partir de les representacions col·lectives del passat elaborades en el present, estructurant identitats socials i inserint-les en una continuïtat històrica (Traverso, 2007:69). Tot i ser una construcció subjectiva, profundament arrelada en l'experiència viscuda i influïda per emocions i percepcions personals (Traverso, 2007:73), aquesta subjectivitat no constitueix una limitació, sinó un aspecte a valorar i analitzar críticament.

En aquest marc, tot i que història i memòria no són el mateix, la memòria pot esdevenir un objecte d'estudi històric. Aquesta doble condició —com a font i com a objecte d'estudi— és clau per entendre el seu paper en la configuració de les narratives històriques. Seguint Elisabeth

Jelin (2002), la memòria està impregnada de relacions de poder, ja que els records i els oblits mai són neutrals. Els processos de memòria col·lectiva es defineixen com un diàleg constant entre memòries individuals i compartides, en marcs socials carregats de valors, que reflecteixen lluites per legitimar o qüestionar narratives hegemòniques.

En el cas de les dones brigadistes que van participar en els ambients revolucionaris a Amèrica Central als anys vuitanta, el treball de la memòria és essencial per reivindicar les seves experiències com a part fonamental de la solidaritat internacional. Aquestes memòries, com apunta Jelin (2002:17), permeten reinterpretar críticament el passat i ressignificar-lo des d'un present que encara interpel·la les necessitats de justícia global. Així, la memòria no només preserva el passat, sinó que també projecta futurs possibles i alternatives socials.

3.2.3 Memòria en clau feminista: Subjectivitats, emocions i records com a eixos d'anàlisi

Des d'una perspectiva feminista, la memòria es defineix com un instrument essencial per recuperar les veus de les dones i les seves experiències, sovint desateses o distorsionades. Miren Llona (2009:1) posa en relleu la importància de la memòria com a eina de construcció del feminisme. La recuperació de les protagonistes del passat i la revalorització de les seves experiències permet reescriure la història des d'un punt de vista de gènere, qüestionant els relats androcèntrics. Així, la memòria² no només preserva el passat, sinó que actua com una eina de transformació social, enfortint la mobilització feminista i la defensa dels drets aconseguits. La tasca de recordar és també política, interpel·lant el present i orientant les lluites per la justícia social i de gènere en el futur.

La incorporació de la memòria com a objecte d'estudi en les ciències socials i humanístiques ha permès explorar com les subjectivitats i les emocions configuren la manera en què interpretem i transmetem el passat. En aquest marc, el treball de Miren Llona (2009) i David

² Miren Llona distingeix entre memòria col·lectiva i memòria històrica: “¿Qué es lo que diferencia la memoria colectiva de la memoria histórica? Partiendo nuevamente de los planteamientos de M. Halbwaks, la memoria colectiva da cuenta de la experiencia vivida y es patrimonio de grupos no extinguidos socialmente, es decir, existe una comunidad viva que sostiene la memoria colectiva y que la conserva y transmite oralmente a sus componentes. Sin embargo, la memoria histórica sería un medio de preservación de la memoria colectiva, una vez que los grupo sociales que la ostentaban han desaparecido” (Llona, 2009:9). Per això en aquest treball parlem més de memòria oral que no pas de memòria històrica.

Beorlegui (2017, 2019) resulta fonamental per entendre els significats atribuïts al passat i la seva influència en el present, on la subjectivitat és vista com un element essencial i no com un obstacle. Beorlegui (2019) destaca que la història oral i les fonts orals ofereixen una oportunitat única per accedir a la “materialitat del passat”, no només a través dels esdeveniments viscuts, sinó també a través del que les persones “desitjaven fer, creien fer i el que ara creuen que feien” (Beorlegui, 2017:43, citant a Alessandro Portelli).

Lluny de ser un procés unidireccional, la memòria, les emocions i la subjectivitat esdevenen eines crítiques per entendre les dinàmiques socials i històriques des d’una perspectiva transformadora. Les emocions no només sorgeixen de la interacció amb el món, sinó que també esdevenen un mecanisme d’anàlisi històrica per entendre com les persones connecten la seva experiència amb el seu context social. Així, el record no és mai un reflex perfecte del passat, sinó un producte dinàmic modelat per les necessitats, esperances i emocions del present.

Una postura feminista en els relats orals implica també reflexionar sobre el rol de les emocions durant el procés d’entrevista, un espai on entrevistadora i entrevistada es construeixen conjuntament, generant significats compartits que ajuden a entendre com el passat es reinterpreta en el present. Les entrevistes no són només una font de dades, sinó també un espai de producció de memòria, emocions i coneixement, tal com veurem en l’apartat dedicat a la metodologia.

Com diu Mónica Moreno, “Al abordar estas cuestiones desde una perspectiva de género, el foco de atención se amplía del ámbito público al privado y al íntimo, en que intervienen no sólo las ideas sino también las emociones”.(Moreno, 2024)

Aquest marc teòric ens permet analitzar les experiències de les dones brigadistes catalanes, situant-les en el centre d’un relat històric i polític que no només reconeix la seva importància, sinó que també convida a repensar el paper de les dones en els moviments socials des d’una perspectiva feminista. Així, la memòria en clau feminista no només recupera històries amagades, sinó que contribueix a imaginar futurs alternatius, articulant el passat i el present, l’individual i el col·lectiu, el local i el global. Amb això, no només es busca reconstruir una part important de la història dels moviments de solidaritat a Catalunya, sinó també oferir noves eines de reflexió per entendre la participació política i la solidaritat internacional des d’una perspectiva feminista i transformadora.

4. Metodologia

4.1 Posicionament i aproximació metodològica

Aquesta investigació neix de la voluntat de conèixer i comprendre les vivències de les dones que van marxar com a brigadistes a Centreamèrica, a través dels seus relats i experiències, prenent com a punt de partida, l’afirmació de Joan Scott (Scott, 1990) que les accions i experiències de les dones són significatives. Així, aquest treball s’inscriu en el marc de les epistemologies feministes, que reivindiquen situar les dones com a subjectes de coneixement i amb agència, així com visibilitzar les seves experiències històricament invisibilitzades (Harding, 1998; Haraway, 1988). A més, aquestes epistemologies qüestionen la idea d’objectivitat neutra, convidant a fer preguntes, problematitzar i reconèixer els biaixos inherents en la producció de coneixement.

En aquesta línia, he assumit una postura epistemològica situada (Haraway, 1988), reconeixent que la meua pròpia posició com a investigadora no és objectiva si no subjectiva i té un paper rellevant en la recerca. La meua experiència com a brigadista internacional a Centreamèrica, tot i no compartir el context cronològic amb les dones entrevistades, em connecta amb molts dels elements que emergeixen en l’anàlisi. Aquesta posició, com assenyala Haraway (citada a Luxán i Azpiazu 2017:6), implica una responsabilitat envers les persones subjectes de l’estudi, així com un compromís ètic i polític amb la recerca. Aquesta perspectiva em situa en un diàleg constant entre el coneixement produït i la meua pròpia experiència, reforçant la necessitat de reflexionar sobre les implicacions de la meua subjectivitat en el procés d’investigació³: sóc jo qui faig les preguntes, qui narro les seves experiències i per tant, exerceixo un poder sobre el relat i la ‘veritat’. (Cortés, 2021:183)

Al mateix temps, reivindico també la riquesa de compartir aquests marcs amb les dones entrevistades, ja que ha obert la porta a fer de les trobades un espai més càlid i intimista, capaç de fer visible allò sovint ocult. Així, tal com em deia una de les dones, li feia molta il·lusió parlar amb mi perquè comentava que “com que tenim experiències molt semblants, hi ha una emoció que ens apropa, que fa que no hagi d’explicar molt alguna cosa”, perquè la podia entendre (EN5).

³ Per qüestions d’espai, temps i límits de la recerca, aquest diàleg no apareixerà narrat en l’anàlisi, tot i que sí que n’ha format part.

En coherència amb aquests plantejaments, proposo una metodologia qualitativa que no només s'alineï amb els objectius de la recerca, sinó que també permeti capturar la complexitat i profunditat d'aquestes vivències, sostenint així el compromís ètic i polític de la investigació. En aquest sentit, les tècniques d'investigació utilitzades han estat l'entrevista i la revisió bibliogràfica.

4.2 Tècniques de producció i recollida de dades.

L'objectiu d'aquesta recerca era conèixer les experiències concretes i subjectives de dones brigadistes, amb la finalitat de fer una aproximació a la memòria oral i col·lectiva de la solidaritat internacionalista, centrant-se en les vivències de les dones.

A més, aquesta investigació pretenia tractar aquests relats com a fonts històriques, com a fonts primàries que, a través d'experiències particulars, expliquen un sentir i un fer propis del moment històric. Així, es va dur a terme recerca bibliogràfica amb la intenció de contextualitzar aquestes vivències.

4.2.1 L'entrevista.

De totes les tècniques disponibles, vaig optar per l'entrevista en profunditat (Luxán i Azpiazu, 2017:22) perquè vaig considerar que era la més adequada per explorar memòries i records, amb un equilibri entre estructura i obertura des d'un marc definit, explorar lliurement la seva experiència. S'ha fet ús també de la foto-elicitació (Rayón Rumayor, Romera Iruela, et al. 2021), on s'empraven fotografies (que elles mateixes havien cercat), per ajudar a trencar el gel i evocar records.

Així, les entrevistes es conceben com a productes en si mateixes, complexes i dinàmiques, amb múltiples capes de significat, i, com afirma David Beorlegui, permeten capturar el caràcter complex de l'experiència (Beorlegui, 2017:31). A més, aquestes entrevistes permeten que siguin les pròpies entrevistades qui interpretin, valorin i donin sentit a les seves experiències, reflexionant-hi en retrospectiva i des de l'actualitat. (Llona, 2012)

L'ètica de les entrevistes i el tractament de les fonts orals. Ètica de la recerca: per què i per a què?

En aquesta recerca, l'ètica de les entrevistes i el tractament de les fonts orals ha estat fonamental. Com diu David Beorlegui, tota entrevista implica una “violència simbòlica”, on l'entrevistador/a exerceix un poder desigual sobre l'entrevistat/da, que comparteix parts de la seva vida íntima (Beorlegui, 2019:136). Això implica una responsabilitat ètica essencial: respectar el temps, la disponibilitat i la generositat de les persones entrevistades. El procés s'ha gestionat amb cura, des de la sol·licitud fins al tractament de les dades, per garantir el respecte profund cap a les informants.

Per mitigar la “violència simbòlica”, es va consensuar amb les dones que podien aturar la gravació en qualsevol moment, així com respectar les seves peticions de no incloure parts de l'entrevista. Això buscava evitar un procés “extractiu” i donar valor a les entrevistes com a records personals. L'objectiu era que les entrevistades fossin part del procés, essent elles qui el possibiliten amb els seus relats. A més, és fonamental reconèixer que les entrevistes poden despertar emocions i pensaments amagats, i com a investigadores hem de sostenir aquests moments amb empatia i respecte, proporcionant el suport necessari.

S'ha fet servir una codificació alfanumèrica⁴, que reflecteix un compromís ètic per protegir la privacitat de totes les dones entrevistades i el seu tractament respectuós.

Recerca de les participants: disseny de la mostra i del perfil.

Durant la fase inicial del projecte, es va definir una tipologia de perfils per delimitar la mostra i enfocar la recerca. L'objectiu era aconseguir una mostra diversa, incloent-hi diferents contextos i condicionants identificats a priori. Es van establir 4 criteris específics: militància política, estudis, edat i autonomia econòmica. Inicialment, no es va considerar el país de destinació ni el sector laboral, criteris que es van incorporar un cop iniciats els contactes⁵.

De fet, un dels límits dels perfils⁶ identificats va ser la baixa representativitat de dones que havien estat a Guatemala i El Salvador. Tot i això, es va valorar la seva inclusió per donar visibilitat a aquestes experiències. Atès el context diferent i la menor presència internacional

⁴ Annex 2

⁵ Si la investigació tingués continuïtat, aquests criteris serien la base des de la qual afegir-ne d'altres, que permetessin afinar la recerca, tenint en compte les veus que ja s'han recollit

⁶ un dels límits de la recerca pel que fa als perfils és que per una qüestió de temps i possibilitat, no s'ha pogut anar més enllà de Barcelona. Sí que tinc persones identificades a Lleida i Tarragona, a qui tinc intenció d'entrevistar en un futur. Crec que és important tenir més varietat en aquests perfils, cuidar no saturar la mostra, però a la vegada, mostrar les accions a diversos territoris.

en aquests països, es preveia que les seves vivències podrien diferir de les de les dones que van viatjar a Nicaragua, aportant així una major riquesa analítica.

Per arribar a les informants, es van seguir dues estratègies diferents.

- a) es va recórrer a persones pròximes que coneixien possibles informants. Algunes hi van contactar directament per obtenir el seu consentiment, mentre que d'altres em van passar el telèfon i ho vaig fer jo directament.
- b) algunes informants⁷ es van identificar mitjançant la tècnica de la “bola de neu”, a proposta d'informants prèvies,

Procediment de les entrevistes:

S'han fet 9 entrevistes a dones que viuen a Barcelona i àrea metropolitana, amb orígens diversos. Aquestes es van realitzar entre el febrer i l'abril del 2024. Totes les entrevistes s'han gravat amb càmera digital i amb gravadora de veu, previ consentiment i amb el compromís explícit de no utilitzar les gravacions per a cap finalitat que no sigui aquesta investigació. Per això, les gravacions no són públiques i tampoc s'han afegit les transcripcions a l'annex. Però estan disponibles per a la seva revisió, prèvia informació a les dones entrevistades. Després de la defensa d'aquest TFM es valorarà amb elles si les gravacions de les entrevistes s'incorporen a un fons documental, com el del Memorial Democràtic, com a fonts orals històriques⁸.

Les entrevistes s'han concebut en quatre fases:

1. **Primer contacte:** S'enviava un missatge de text per presentar-me i sol·licitar permís per trucar.
2. **Trucada telefònica:** Em presentava, explicava l'objectiu de l'entrevista i les meves peticions. A més, els proposava una trobada i els preguntava si volien compartir fotografies o materials de l'època. També els informava sobre la gravació de l'entrevista.
3. **L'entrevista:** Es realitzava la gravació pròpiament dita.

⁷ Algunes d'aquestes persones identificades no s'han pogut contactar a causa de les limitacions de temps i dels límits i espai establerts en la recerca.

⁸ Concretament al Banc Audiovisual de Testimonis de Memòria Democràtica del Memorial Democràtic de Catalunya: <https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/fons/bat/>

4. **Devolució de l'entrevista:** Es lliurava la transcripció o el registre en format *memòria USB*. Tot i això, encara hi ha dones amb qui no he pogut concretar la devolució.

Totes les entrevistes, excepte una, es van realitzar als domicilis particulars de les informants, ja que era l'opció més còmoda i accessible per a elles, oferint un espai més íntim. L'única excepció va ser una entrevista que es va realitzar en un espai, on es va seleccionar una sala que garantís privacitat, comoditat i bona qualitat sonora

Cada entrevista ha tingut una durada aproximada de tres hores, tot i que algunes han estat més breus. El fet de dur-les a terme en les llars particulars ha creat un ambient segur i de confiança, facilitant així que es pogués dedicar més temps a compartir experiències, conversar i establir una connexió. La meva experiència com a brigadista internacional, així com el fet d'haver viscut a El Salvador i conèixer Guatemala i Nicaragua, va ser fonamental per establir un diàleg més proper. Aquestes vivències compartides van permetre identificar codis comuns i van enriquir la comprensió de les seves situacions, matisos i particularitats, algunes de les quals jo mateixa havia viscut.

Per identificar els temes clau, vaig elaborar un guió d'entrevista semiestructurat⁹, que incloïa temes i preguntes específiques, però amb prou flexibilitat per adaptar-se als girs de la conversa. El guió cobria l'experiència de ser brigadista internacional, amb eixos centrals com el context, les motivacions, les tasques, els impactes i la tornada. A més, em permetia mantenir el control de l'entrevista, avaluar la profunditat de les respostes i assegurar una seqüència coherent que facilités una conversa fluida.

4.2.2 La revisió bibliogràfica.

Es va fer una primera revisió bibliogràfica que va permetre situar el tema, establir un primer marc contextual on ubicar els relats, en un temps i un espai determinats. A més, aquesta revisió també va ser essencial per identificar la problemàtica, ajustar els objectius de la recerca i identificar els buits en la literatura existent, especialment pel que fa a les experiències de les dones brigadistes internacionals. Així, es van poder definir les línies d'investigació i les preguntes centrals que guiarien l'anàlisi de les entrevistes, orientant l'exploració cap a una comprensió més profunda de les motivacions, les vivències i les repercussions d'aquestes

⁹ Annex 3

experiències, des d'una perspectiva de gènere. A més, es va fer una exploració específica sobre com la historiografia ha tractat les fonts orals, especialment en l'àmbit de la història antifrancista

4.3. Anàlisi de les dades

L'anàlisi interpretativa ha buscat una interpretació crítica amb perspectiva de gènere, contextualitzant la recerca com a innovadora, amb pocs precedents en la literatura existent. Aquesta manca de marcs teòrics de referència podria haver estat una dificultat analítica, però també ha obert la porta a pensar sense condicionaments, aportant noves idees i possibles línies d'investigació per a futures recerques.

Val a dir que algunes han expressat interès a continuar explorant el tema, proposant, per exemple, un grup focal per aprofundir més. També s'han donat situacions interessants en què algunes entrevistades, després de veure la seva entrevista, m'han contactat per afegir més reflexions o per reconèixer que no havien aprofundit prou en certs temes. Algunes d'aquestes qüestions no s'han pogut incloure, però en cas que la investigació pugui tenir continuïtat, es preveu explorar noves formes de producció i anàlisi de dades, implicant més les persones entrevistades com a subjectes actius en la construcció de la història.

Pel que fa a la transcripció i codificació de les entrevistes, atès el volum (9 entrevistes i més de 25 hores), s'han realitzat de manera 'artesanal', sense utilitzar programes d'internet ni IA. Les entrevistes s'han escoltat diverses vegades i s'ha fet una transcripció significativa, destacant frases literals de temes concrets prèviament identificats. La codificació ha estat senzilla i ha seguit els temes del guió de l'entrevista, facilitant la identificació de patrons comuns, però també deixant espai per a temes emergents. Alguns d'aquests temes, tot i ser poc freqüents, han ajudat a enllaçar idees i generar hipòtesis que, tot i no poder-se contrastar, poden orientar la continuïtat de la recerca.

Després de les entrevistes, s'ha realitzat una segona revisió bibliogràfica, fonamentada en la necessitat d'aportar un context analític més sòlid i un marc teòric que permetés abordar l'anàlisi de les entrevistes amb una perspectiva crítica i interdisciplinària. Aquesta revisió també ha permès aprofundir en l'anàlisi d'aspectes i temes que van sorgir durant les converses. En aquest sentit, em faig ressò de la problemàtica de les fonts orals per a l'estudi de la història, com assenyalen (Moreno 2020; Beorlegui 2017, 2019; Llona 2009) i altres autors/es, que subratllen

la importància de tractar les entrevistes com a fonts històriques capaces de produir coneixement històric. Així, les experiències particulars poden il·lustrar un fer i un sentir propi d'un moment i context històric determinat.

5. Resultats: Entre l'esperança i la realitat: les històries de les brigadistes

5.1 Introducció

En aquest apartat presentaré els resultats obtinguts, basats sobretot en l'anàlisi de les entrevistes. Aquest s'ha elaborat a partir de la identificació de diferents temes que considero rellevants/essencials per als objectius de la recerca i que són, per tant, significatius per a comprendre les experiències (Scott, 1990), l'impacte que aquestes han tingut en les dones a nivell individual-personal, així com situar-les en un context més ampli i col·lectiu. Creant una connexió entre la vivència individual i el marc històric i social de la solidaritat internacional.

El que plantejo és una narració que es construeix com un tapís, un teixit format pels testimonis de les dones, on cadascuna representa un fil: algunes es coneixen de fa anys, d'altres han coincidit en espais malgrat no mantenir contacte o no conèixer-se i unes terceres saben les unes de les altres. Totes, però, semblen estar connectades, i així es crea un teixit que transmet com les diverses dimensions i experiències de les brigadistes es tramen per formar una narrativa completa i complexa. Aquest tapís no només sorgeix de les seves vivències narrades des de les seves subjectivitats, sinó també de les meves interpretacions, sustentades en investigacions i recerques prèvies, que, en conjunt, revelen una imatge més gran i significativa. El que es posa en el centre, en tot moment, són les seves memòries, les seves vivències i les emocions que sorgeixen d'aquestes històries. Aquestes entrevistes són l'oportunitat de conèixer més en profunditat com aquestes dones van viure l'experiència de ser brigadistes, en un context històric concret i rellevant.

5.1.1 Estructura de l'anàlisi.

L'anàlisi s'estructura en tres parts, que corresponen a tres moments del viatge, per emfatitzar el caràcter transformador d'aquest procés, tant com a seqüència temporal com a metàfora del camí que emprenen les dones entrevistades. La primera part aborda el camí que les porta a plantejar-se marxar, des d'una perspectiva contextual i emocional. La segona part se centra en els preparatius del viatge, posant èmfasi en les motivacions i les expectatives. La tercera part engloba el viatge i les transformacions, construïda a partir de les vivències que generen impacte i transformació.

Aquesta divisió permet aprofundir en els temes identificats i destacar els fils transversals que es repeteixen a la narració, com el gènere i les militàncies, que són fonamentals per a l'experiència individual i col·lectiva, deixant una empremta profunda en molts àmbits vitals.

Dins de cada etapa no s'ha buscat un ordre temporal estricte, ja que les vivències i reflexions es presenten sovint desordenades o superposades. La cronologia, com a element de context i matís, no determina l'estructura del relat, sinó que dialoga amb les experiències i records de les dones entrevistades, cosa que permet resseguir les qüestions rellevants a mesura que emergeixen i captar la complexitat de les interconnexions al llarg del temps.

Tenir en compte aquesta diversitat a l'hora d'analitzar les entrevistes i les vivències enriqueix la comprensió dels testimonis, perquè ni les experiències ni les reflexions que se'n desprenen són les mateixes. Per això, en aquestes pàgines que segueixen, el que es pretén és presentar els temes d'anàlisi, valorant i respectant també les diferents interpretacions i vivències que sorgeixen de les protagonistes, posant-les en relació amb aquests contextos diversos.

5.1.2 Aclariment de conceptes.

Al llarg de tota l'anàlisi apareixen conceptes que necessiten ser aclarits per garantir una comprensió comuna i precisa. Aquests termes s'utilitzen de manera específica dins del marc de la recerca, i és fonamental establir-ne el significat per a contextualitzar adequadament les interpretacions i els resultats obtinguts.

Al llarg de l'anàlisi, s'emprarà la paraula “dones” en referència a les dones entrevistades, tot i que en determinats es farà servir el terme “informants”.

“Centreamèrica” que es farà servir per referir-se a la regió en conjunt. Quan sigui necessari, s'especificarà cada país, encara que pugui semblar redundant. Però en tractar-se d'una investigació on apareixen 3 països crec convenient anomenar-los als tres.

Es farà servir la definició de “solidaritat internacionalista” de Jokin Aberdi (Hegoa, 2001), que posa l'accent en el caràcter polític, la lluita contra la dominació Nord-Sud i el suport a processos revolucionaris. Aquesta definició no inclou necessàriament una postura antimilitarista, tot i que, en el context d'aquest estudi, totes les entrevistades ho són. Aquest concepte abraça també els termes “brigadista” i “internacionalista”.

Així, en aquesta recerca, i seguint tant a Alberdi (2001) com a Ágreda (2022), per “brigadista” entenem la persona que va participar en una brigada de treball a Nicaragua durant els anys vuitanta, sense remuneració. I també s'utilitza per a referir-se a les persones que van treballar a Guatemala a través de l'organització “Peace Brigades International”, que denomina “brigadistes” als voluntaris i voluntàries que hi treballaven sobre el terreny.

De la mateixa manera, la paraula “internacionalista” es farà servir per a designar les persones que es van traslladar a aquests països per a col·laborar, però no en el marc d'una brigada sinó a través dels seus contactes personals i sense rebre remuneració, excepte un sou simbòlic per cobrir despeses.

5.2 Primera part. De l'antifranquisme a l'internacionalisme

En aquesta primera part de l'anàlisi, que correspon a l'etapa de preparació del viatge i als factors previs que el fan possible, començaré pels orígens: el context de militàncies que hi havia a Barcelona l'any 1979, en quins espais participaven les dones entrevistades i què va suposar la victòria del Front Sandinista en l'articulació dels moviments de solidaritat internacionalista.

La majoria de les dones entrevistades eren adolescents quan va començar la dècada dels anys setanta i, en començar a resseguir els motius que les van portar a viatjar a Amèrica Central, coincideixen a situar-se en aquesta dècada, en les diverses militàncies i espais polítics i socials de què van formar part. Aquests espais, tal com veurem a continuació, van ser fonamentals en la seva socialització, en la formació de la seva consciència política i social, i en l'establiment de llaços afectius que les acompanyaren al llarg del temps.

És interessant, per tant, ressaltar que, les entrevistes, en ser preguntades per les motivacions que les van portar a fer aquest viatge, decidien començar explicant qui són¹⁰, a través de les seves militàncies (més actives o no) i/o de les xarxes en què participen. Per això, de manera general, no podem entendre aquestes experiències internacionals com a fets aïllats, sinó que s'inscriuen en processos més amplis, arrelats en la lluita antifranquista, les pràctiques polítiques

¹⁰ Ja s'ha explicat a la metodologia, però en aquestes entrevistes la importància del recorregut pren molta rellevància, així com analitzar com elles decideixen narrar-se a si mateixes. M'ha permès comprendre amb profunditat les trajectòries personals i polítiques.

de l'època i l'horitzó transformador que compartien amb molts moviments socials d'aquells anys.

Per això mateix, en aquesta primera part de l'anàlisi, començaré per dibuixar els diferents contextos de lluita antifranquista, les diverses cultures polítiques que cohabitaven i que les travessen. La intenció és analitzar com viuen elles aquests espais i lluites, crear un ambient i context que em permeti enfocar-nos després en la comprensió del que va suposar el triomf de la Revolució Sandinista (1979) des d'un punt de vista polític, però també emocional. Finalment, exploraré com aquest triomf, juntament amb els contextos de Guatemala i especialment d'El Salvador, van actuar de motor per a les motivacions de les dones per ser brigadistes i participar activament en la revolució.

Igualment, es ressaltarà la particularitat que aporta cada dona a la riquesa del relat i la comprensió de les experiències. Crec que és important subratllar que aquest és un marc general que estructura l'anàlisi, dins del qual hi caben les singularitats, que s'integren com a part també de la diversitat i riquesa de les experiències. No totes les dones entrevistades, i suposo que aquesta característica és extrapolable al conjunt de les dones que van participar en els moviments de solidaritat, venien de militàncies prèvies. Tampoc totes tenien accés a la mateixa cultura política ni al mateix capital social. Les preparacions dels viatges, les preguntes que sorgien i, al capdavant, les motivacions que les van portar a marxar, no eren, per tant, les mateixes. Perquè, tot i que les unia la solidaritat internacional, les trajectòries personals i les condicions de cada dona van ser determinants per a les seves experiències.

La perspectiva de gènere travessa tot aquest apartat, amb la intenció d'entendre les seves vivències arrelades també al seu propi context. Això implica escoltar com ho vivien des de la seva subjectivitat i com interpel·laven la seva posició com a dones, considerant com les condicions de gènere influeixen en les seves decisions i experiències, tant a nivell personal com col·lectiu. Per això, també en les entrevistes, saber qui són i com es situen elles en el seu context ocupa una bona part de la conversa, perquè permet traçar les seves genealogies i obre el camí cap a una reflexió i revisió profunda sobre la seva experiència. (Fonts: Beorlegui 2027, 2019, Jelin 2002, 2020; Llona 2009, 2022; Moreno 2020; Scott 1990)

5.2.1 Context de lluita antifranquista

5.2.1.1 Caracterització general del context

El context de lluita antifranquista, és polièdric, complex i no lineal, en el qual conflueixen diverses inclinacions polítiques, intensitats, expectatives i disponibilitats. Tal com s'explicava en el context històric, les lluites antifranquistes emergeixen de manera generalitzada als anys seixanta i veuen la seva màxima efervescència als anys setanta, amb la confluència dels moviments obrers, sindicalistes, estudiantils, veïnals, antimilitaristes, així com la irrupció del feminisme també com a moviment aglutinador. Aquesta riquesa i diversitat es fan evidents en les entrevistes, on emergeixen múltiples veus i perspectives que il·lustren aquestes diverses cultures polítiques, que sovint conviuen (les anomenades dobles militàncies), se superposen i varien en freqüència i intensitat, també, depenent dels estats d'ànim i les emocions que les travessen.

Pel que fa al context cronològic, per a la gran majoria de les entrevistades, l'activisme comença als anys setanta, amb la vinculació a moviments socials i partits de l'esquerra extraparlamentària, accions de protesta, la participació en manifestacions al carrer, etc. Tanmateix, una de les dones, EN8, ja participa l'any 1966 a la Caputxinada, com a estudiant de la Universitat de Barcelona en aquell moment.

Es tracta d'una qüestió generacional, ja que la majoria de les dones entrevistades tenien entre 15 i 25 anys durant els anys setanta, fet que implica un activisme des de molt joves. Aquesta era una generació que no havia viscut la guerra civil ni la repressió franquista i s'inscrivien en el context d'ebullició social dels anys setanta, veient la militància com una eina de possibilitat. I així ho explica ES9, quan recorda la seva militància i seus els inicis, dient que ho va sentir com si fos el “que havia de fer a la vida”, que hi havia molta efervescència política i “cultura de la protesta” (Domènech, 2020:245), que “tot estava al carrer i que era molt difícil no involucrar-te, si tenies una mica de sensibilitat” (ES9). I en relació amb aquella època, EN8 rememora que sortia de la feina (treballava a la plaça Sant Jaume) i assistir contínuament amb manifestacions... Treballant de dia i militant de tarda/nit.

5.2.1.2 L'activisme polític

Ja hem dit abans que el context de les militàncies polítiques de les dones entrevistades se situa, majoritàriament, en la dècada dels anys setanta. Per a moltes d'elles, aquest període coincideix

amb l'adolescència o la joventut, al voltant dels vint anys. En aquest període vital, l'accés a la militància es produeix des de diversos espais, com ara els barris, els entorns laborals o els centres d'estudi, però també les amistats, les famílies¹¹, i fins i tot per curiositat personal. Fet que mostra la pluralitat de camins d'entrada a l'activisme polític.

Aquesta diversitat també es mostra a les entrevistes, en les que les dones expliquen els seus inicis en les militàncies i els seus recorreguts, sovint diversos. Algunes hi arriben gràcies a companyes de l'institut on estudien, com ES9; d'altres per companys i companyes de feina (EN5, EN6, EG4), o per sensibilitat dins la família, com EN8, que relata com la consciència del profund sentiment de justícia social del seu pare l'ha marcada en seguir camins semblants. O com EN7, que és molt conscient de la seva classe social, dels seus orígens familiars, de pare anarquista represaliat durant la Guerra Civil Espanyola. D'altres potser no hi participen activament, però sí que es mouen en l'òrbita d'alguns moviments emergents en aquell moment, com el feminisme, el moviment veïnal i les vocalies de dones.

Ahora, aquests espais esdevenen llocs de socialització, de compartir entre iguals, de creixement cultural, d'aprenentatge polític i ideològic. Les xarxes socials i personals van tenir un paper fonamental, també com a catalitzadors de la implicació política o, almenys, de la sensibilitat cap a ella. Moltes dones van veure en la militància no només una manera de canalitzar les seves inquietuds polítiques, sinó també una oportunitat per construir relacions i créixer personalment, col·lectivament i entre iguals (Moreno, Espinar 2020:146). Per això, quan parlen d'aquesta època, ho fan amb una barreja d'emoció i nostàlgia, recordant un temps convuls i aclaparador, però sense cap mena de dubte, emocionant.

5.2.1.3 Els espais de militància

La majoria de les dones entrevistades van formar part de diversos partits i moviments polítics oposats al règim franquista, que buscaven alternatives revolucionàries davant la repressió. Entre aquests, es poden identificar organitzacions com l'LCR (Lliga Comunista Revolucionària), l'MC (Moviment Comunista), el MCC (Moviment Comunista de Catalunya), el PSUC i els sindicats CCOO i USTEC. Algunes d'elles també van militar en grups antimilitaristes com DOAN (Dones Antimilitaristes) i el MOC (Moviment d'Objecció de Consciència). Aquestes dones també van tenir un paper actiu en les Associacions de Veïns i en

¹¹ Tot i que en aquest context, moltes famílies eren reticents -havien viscut una guerra-algunes dones sí que remeten a les famílies, no perquè estiguin d'acord amb el que fan, sinó perquè les "deixen fer".

les Vocalies de Dones, que van ser espais importants de resistència i organització popular. Tot i compartir la voluntat de lluitar contra el règim, els seus graus de militància eren diversos: algunes van ocupar càrrecs de direcció i/o secretaria dins dels partits/moviments, mentre que d'altres hi participaven de manera més intermitent, com a simpatitzants. També hi havia qui, sense estar afiliada formalment a cap partit o moviment, es va implicar activament en altres espais de militància social com l'Ateneu de 9 Barris, els Casals de Barri i el moviment escolta (CAU), que també van ser referents de compromís polític i comunitari. Tal com relata EN7: “Els escoltes catalans per a nosaltres va ser una obertura al món i a la societat. Ens van fer ser diferents, diferents en com veure les coses al món. Socialitzar amb una gent que és de diferents *aspectes i aspectes*”.

És crucial reconèixer el paper específic que aquestes dones van tenir en aquests espais, ja que, com assenyala Eva Fernández (2015), la seva presència i les seves aportacions han estat sovint invisibilitzades. Aquesta invisibilitat, afegida a les dificultats que van afrontar en un context dominat majoritàriament per homes, és una qüestió important que cal destacar. Les dones van lluitar no només contra el règim, sinó també contra els estereotips i les barreres de gènere que sovint minimitzaven les seves contribucions en la militància política.

Aquest context ajuda a entendre com intentaven aplicar la seva consciència social en la seva vida quotidiana i professional. EN5, per exemple, es va esforçar per traslladar aquests valors a la incipient FP; EN3 va treballar en favor de la coeducació i el feminisme des de les aules, com a qüestió transversal; EG4 va treballar al Camp de la Bota; ES9, durant uns anys, va centrar tota la seva vida al voltant de la militància al partit mentre es guanyava la vida com podia, i EN7 en la militància veïnal. Per la seva banda, EN8, tot i ser funcionària, dedicava les estones lliures a acompanyar dones víctimes de violència.

Altres van optar per transformar radicalment les seves trajectòries vitals. EN6, per exemple, explica: “yo lo que quería, porque claro, tenía que tener conciencia obrera, era irme a una fábrica. Yo quería ser obrera” (EN6). En un cas semblant, EG4, seguint les directrius del partit, es va “proletaritzar” i es va traslladar a un altre municipi. Aquestes dones eren transgressores, ja que escapaven dels mandats de gènere, ocupaven espais sovint masculinitzats i, en essència, trencaven amb les estructures dominants (Moreno 2020:147).

Aquesta dimensió de gènere en la militància és un àmbit que mereix una atenció continuada, ja que es relaciona directament amb les dificultats i els condicionants específics que van afrontar les dones activistes. Tot i que aquest no és l'objectiu principal d'aquesta recerca, la

seva anàlisi detallada (sobre el desenvolupament de l'activisme femení i els seus reptes) podria esdevenir una futura línia d'estudi. I de fet, la bibliografia acadèmica ja ha aportat elements significatius per entendre i testimoniar aquestes situacions en el si dels moviments socials d'activisme mixt (Moreno 2013 i 2020; Ordás 2024).

Una qüestió que també emergeix en les entrevistes, tot i que de vegades no sembla ser un element central, és com les dones entrevistades entenen el feminisme (tant com a teoria com a moviment social) i quina relació hi estableixen. El que expliquen les dones entrevistades en referència al feminisme dels anys 70 coincideix amb l'anàlisi historiogràfica que s'ha fet sobre aquest moviment. Les jornades del 1975 a Madrid i les de Barcelona l'any 1976, tal com s'afirma en el context històric, van servir per:

“Introducir en la agenda de la Transición leyes que tenían que ver con los derechos como mujeres y que se traducían en mejoras en la calidad de vida de las personas, como el derecho al propio cuerpo, al control de la procreación y el derecho, aunque limitado, al aborto. Al mismo tiempo, este énfasis en hacer de lo personal una cuestión política permitió hacer visible la desigualdad de género presente en la división sexual del trabajo, en las vivencias de la sexualidad, en el uso de los espacios, o en las diversas formas de violencia ejercidas contra las mujeres” Eva Fernández (2015: 35), (Ferrer, 2013).

EN8 que sí que va assistir a les Jornades, ofereix un testimoni de gran lucidesa i profunditat, ja que les idees que expressa, especialment sobre la classe social i els privilegis, continuen sent incòmodes d'acceptar avui dia:

“En mayo del 76, se hace el primer Congreso de la Dona, ahí sí estoy yo todo el día, criticada por mi madre porque dejaba a mi hija y me iba a la universidad central y me pasaba el día en la universidad y a la niña el padre le tenía que dar los biberones, tenía 3 meses. (...) esas jornadas me impactaron mucho (...) pero ahí sí observé la mujer trabajadora que venía de Terrassa, en el tren y las señoras de élite (...) entre las que yo me considero (...) , pero que éramos profesionales ahí había médicos, había abogadas,, y yo recuerdo que como a mí siempre me gusta hablar con todo el mundo, me acuerdo con unas de Terrassa que estaban muy orgullosas porque antes de venir para acá habían dejado la comida preparada. ¡Pero estaban contentas! Porque el marido sí las dejaba venir, comprendía que tenían que venir, y eran mujeres trabajadoras”. (EN8)

Sobre la classe social i la representació a les Jornades de la Dona, EN8 aprofundeix en la seva reflexió:

“Yo también, en esa jornada me planteaba lo de siempre, yo de siempre me he planteado las diferencias sociales, eso sí me ha acompañado toda la vida. Y yo eso se lo decía a las que podíamos estar allí y dejábamos aquí a una asistenta. Porque claro, no era mi marido el que estaba todo el día (...) aquí había una ayuda, había una economía que te permitía hacer muchas cosas porque teníamos también una ayuda en casa. Para mí es importantísimo: el poder saber que aquí había un funcionamiento que me permitía... y precisamente en ese congreso había las dos diferencias. Las que éramos profesionales, que teníamos la capacidad y la ayuda... y entonces ahí había una diferencia de clase”. (EN8)

Aquesta diferència de classe pot explicar per què el moviment va ser percebut inicialment com un espai limitat. Com recordava EG4 des de la seva militància al barri, “el feminisme en aquell moment era petit i elitista”, que podria explicar per què a les Jornades “va haver-hi una presència molt petita, però ben rebuda de les vocalies de dones dels barris”, que van ser unes de les corretges de transmissió del feminisme als barris, tal com rememora EN6: “ahí por primera vez empecé a oír, no sé, patriarcado... todos esos conceptos que no había escuchado nunca. Y empecé a leer las revistas... la revista ‘Vindicación feminista’”. EG4 afegeix que “en aquell moment, el feminisme era divorci i avortament. Després va començar a entrar el tema del lesbianisme. I venir a parlar d’això a (...) era difícil”, testimoni que il·lustra les tensions, les diferents velocitats dels moviments, i com, de vegades, les necessitats de les comunitats i de les persones no encaixen. Més endavant, ja als anys vuitanta l’agenda feminista s’ampliarà, incorporant la lluita contra el patriarcat, la llibertat sexual, el cos com a nous horitzons de lluita (Branciforte, 2024:134), amb qui, sovint, s’havia de buscar companys i companyes de viatge.

El testimoni d’ES9, que aborda de manera directa la qüestió del masclisme dins dels moviments d’esquerres, esdevé un punt de partida essencial per entendre les tensions internes : “Lo del masclisme ho tenia molt clar, perquè sabia... estàvem treballant aquí en el moviment feminista, i els nostres companys, que ser d’esquerres no era eximent de ser un masclista acabat... que el masclisme és transversal”. Aquesta realitat de les relacions de gènere dins de les organitzacions s’alinea amb el que assenyalen Moreno i Espinar en el seu treball sobre trajectòries de dones, on expliquen com les relacions de gènere eren presents dins les organitzacions (Moreno i Espinar 2020:150).

El testimoni d’EN6 ens ajuda a entendre com aquestes relacions de poder no només es manifestaven en dinàmiques visibles de gènere, sinó també en formes més subtils: conductes naturalitzades de discriminació i subordinació.

“En toda esta vida de asambleas, ¿eh?, a mí me ha costado siempre mucho hablar en público, con el tiempo cada vez menos. ¡Pero no era yo sola! claro, es que claro, es que los hombres hablaban fácilmente. ¿Cómo cortabas a un tío? Cómo decías lo tuyo si lo tuyo ya lo había dicho fulano. No, no tiene importancia lo tuyo, hasta que aprendes y es parte de la conciencia de mujer y te obligas a hablar, como un ejercicio que tienes que hacer. Pero a mí me daba mucha cosa hablar, pero en esas asambleas más todavía, y los que hablaban más eran los hombres, claro” (EN6).

Aquestes experiències de subordinació en l'àmbit de la militància van generar conseqüències directes. En aquest context, EG4 afirma que “moltes de les persones van tenir problemes amb els companys, perquè aquí era el dret de les dones. I tot això fa que les dones prenguin molta consciència”.

5.2.1.4 Compromís i lluita a les acaballes dels anys 70.

La dècada dels setanta i vuitanta són anys d'emocions intenses per a bona part de les persones que van tenir una militància activa. Cal tenir present que en els períodes de canvi, el temps històric es dilata, carregant d'emoció i de significat uns escenaris en constant transformació. En el cas de l'activisme antifranquista, el període que s'obre amb la mort de Franco es viu amb molta il·lusió, una excitació que conviu, no oblidem, amb la persistència d'una forta repressió, tant policial com per part dels grups d'extrema dreta, qüestió que afegeix, sens dubte, intensitat al període.

És interessant analitzar el matís que les protagonistes atorguen a la seva militància, estretament lligat al context històric que viuen. Així, moltes d'elles, en ser preguntades pels motius que les van portar a militar en un o altre partit i/o moviment, expressen que “és el que toca”, “com la majoria” “és que estava als carrers i era impossible no veure-ho”. Valoren aquells anys de militància com a únics i emocionants, fent de la militància i el compromís polític, una forma de vida (Moreno i Espinar, 2020: 160) . “Era dur”, diu ES9, “perquè tenies la repressió, però aquesta sensació de que estàvem canviant el món, et feia feliç. I jo ho dic sempre, vaig tenir sort, perquè amb la gent que estava militant era gent amb la que t'hi entenies molt, a més a més érem amics...”

A finals de la dècada dels anys setanta, el període de transició comença a tancar-se, amb la sensació compartida de manca de ruptura real amb la dictadura. EN5, amb total franquesa i fent un exercici de memòria, reflexió i valoració, explica:

“Ja havien passat *els Pactos de la Moncloa* amb un cert desencís, que veiem que ostres!, (...) jo quan estava militant a la clandestinitat i m'imaginava (...) guanyant la revolució... Mare meva! Em sento dir això, però és que és veritat i això sí que me'n recordo, era aquella sensació no que Franco es morís, no, no! , nosaltres guanyàvem i fèiem la revolució aquí! I no va passar i a més, tot molt patètic. (...) A més, ja sabem tot el que va passar... Tot el tema de la transició va ser terrible... El que ens pensàvem que era el moment de tenir una oportunitat, d'aconseguir un altre país... I en aquell moment molta gent ens criticava i molta gent vam rebre molta crítica, jo recordo discutir molt del tema. I al final, el temps ens ha donat la raó... al final”

És en aquest context de derrota, de trencament d'il·lusions, i, de vegades fins i tot de replantejaments vitals (tant anys dedicats a la militància, *per a què?*), que la victòria sandinista de 1979 obre un nou espai d'esperança.

5.2.2 L'any 1979: El triomf de la Revolució Sandinista-punt d'inflexió

La victòria del Front Sandinista el 1979 va marcar un punt d'inflexió en moltes d'aquestes militàncies, suposant, en primer lloc, un canvi en les expectatives i en les estratègies que desplegaven els moviments d'esquerres a tot el món.

“Orfes” i possiblement nostàlgiques, moltes van veure que el que s'obria amb Nicaragua era una oportunitat. En recordar com van viure el triomf del FSLN, aquelles que el van seguir, comparteixen aquest sentiment d'esperança, d'alegria i d'oportunitat. Tal com il·lustra EN6 “éramos muy pequeñas cuando ganó en Cuba, pero a la de Nicaragua llegamos a tiempo.”

Ella mateixa rememora també com va seguir en directe la guerra, gràcies a les cròniques del periodista Arturo Pérez Reverte, que en aquell moment era reporter de guerra i relatava els avenços i els combats. (EN6). Altres recorden amb precisió on eren quan van sentir la notícia (EN8) “al llit, enganxades a la ràdio”. I es que, com diu EN8: “la revolución de Nicaragua fue el ver cómo se podía llegar, por la revolución y por la unidad de mucha gente de allí del país”.

Encara amb il·lusió, ES9 afegeix:

“Pensàvem que era una oportunitat per a fer la revolució, per a canviar el món i ens hi vam bolcar, tota la gent, no només militants de partits, molta gent d'esquerres ens vam bolcar molt amb el suport a la revolució, primer a Nicaragua. (...) era aquesta sensació (...) era molt forta, allò d’*“alerta, alerta alerta que camina, la lucha guerrillera por América Latina”* ... Això era a totes les manis. I això era a totes les manis! Una sensació d'alerta que camina... que podíem guanyar”

5.2.2.1 La solidaritat amb la Revolució. / El context dels moviments de solidaritat (1979-1989) a Catalunya

Com assenyala Alberto Romero (2009), durant tota l'etapa antifrancista i la transició:

"la izquierda y la sociedad española nos veíamos requeridos de la solidaridad política de sindicatos y partidos europeos ante la lucha antidictatorial y no como una fuerza social capaz de brindar apoyo solidario a otros pueblos" (Romero, 2009:123).

L'any 1979, a Espanya es dona la circumstància que, pel context polític del moment —marcat pel tancament d'espais polítics i la construcció d'una nova democràcia que defineix el ritme polític del país—, els moviments d'esquerres comencen a “mirar cap a altres països i desenvolupar una solidaritat activa” (Romero, 2009:124). Aquesta solidaritat es concreta en el suport a la Revolució Sandinista i a les lluites populars a El Salvador - que, tot i que encara no havien esclatat formalment en una guerra civil el 1979, ho faran l'any 1981 (Martín, 1981)-.

Més endavant, ja als anys vuitanta, també s'hi afegeix el suport a la lluita de les organitzacions revolucionàries guatemalenes, amb una participació creixent dels comitès de solidaritat amb Guatemala, que començaran a tenir un paper destacat a partir de la segona meitat de la dècada¹².

5.2.2.2 Els comitès de solidaritat. Un breu context.

José Manuel Ágreda i Christian Helm expliquen que la lluita contra la dictadura de Somoza ja havia atret als anys setanta els moviments d'esquerres i cristians de base europeus i que ja el 1977 el FSLN impulsa la formació dels primers comitès de solidaritat amb la Revolució a Nicaragua i amb les guerrilles que conformaven el FSLN (Ágreda i Helm, 2016:2). Romero afirma que és a partir de la *Cruzada Nacional de Alfabetización (1980)* que s'organitzen brigades internacionalistes de manera generalitzada, per a recolzar les tasques del nou govern (Romero, 2009:124), que van significar també un auge de les mobilitzacions i la participació en comitès.

L'any 1987 es va crear l'Associació de Brigadistes amb Nicaragua, com a espai per a canalitzar algunes d'aquestes brigades (EN7). Aquest conjunt d'iniciatives es complementava amb altres esforços com les brigades de CCOO, de la USTEC, grups com el de "Dones per Nicaragua", l'Associació d'Amistat amb els Pobles de Guatemala (AAPG), Comitè Monseñor Óscar Romero. I organitzacions internacionals com PBI (Peace Brigades International), que, des d'un fort compromís amb la noviolència i l'internacionalisme, mantenia equips de persones a regions de la zona en conflicte, com Guatemala i El Salvador. Tot plegat és només un petit exemple de la multitud de persones i organitzacions que es van implicar en la solidaritat amb Centreamèrica durant la dècada dels anys vuitanta.

Aquests comitès de solidaritat, als quals moltes dones entrevistades van participar directament, es van començar a formar gràcies als contactes i enllaços que les organitzacions mantenien amb els fronts revolucionaris de Nicaragua (FSLN) i El Salvador (FMLN), tal com explica l'ES9. La implicació de les dones es va produir per vies diverses: sovint ho van fer sota el paraigua dels partits en què militaven, com l'LCR o l'MC. Altres vies d'implicació incloïen

¹² No pretenc anar més enllà d'aquest context, per tal d'ubicar-ne quin és l'origen. Però els Comitès de Solidaritat van ser una de les llavors de la configuració de les ONG sobretot als anys noranta i origen també de molts agermanaments amb pobles i ciutats de Nicaragua, Guatemala, El Salvador. Hi ha fonts bibliogràfiques, tot i que escasses, que ajuden a posar llum a aquesta qüestió. Però sí que seria interessant fer un recull sistemàtic i amb perspectiva crítica del que va suposar aquesta dècada per a la solidaritat internacional i la configuració d'aquests models als anys noranta.

l'associacionisme professional, com en el cas d'una de les entrevistades, que estava vinculada a l'Associació Internacional de Juristes Demòcrates i a l'Associació Catalana de Professionals de la Cooperació (ACPC).

Vincular-se a la solidaritat internacionalista permetia a aquestes dones ampliar el seu compromís polític, veient en el suport a les lluites revolucionàries una forma essencial de contribuir a la llibertat dels pobles. Per a moltes, aquesta tasca no només donava un sentit profund a la seva militància, sinó que també les atreia pels ideals de la revolució sandinista. EN5, militant de l'LCR, recorda que tenia “claríssim” que l'URSS i l'estalinisme no eren un model, però que “Cuba, sí, era una esperança”, malgrat percebre'n elements de totalitarisme i manca de democràcia, justificats en part per l'agressió nord-americana. Per això, diu, “la diatriba nicaragüenca supera les deficiències de Cuba”, i aquesta revolució es va convertir en un referent clar que seguien de ben a prop.

Aquest context internacional també influïa en els comitès. ES9 destaca que les diferències entre els partits d'aquí “es traspassaven allà” [als partits]. Això implicava que, tot i que l'FMLN es presentava com un moviment unitari davant governs i institucions, estava format per cinc organitzacions que operaven de manera independent en termes de solidaritat. Així, segons ES9, l'LCR mantenia una relació més estreta amb l'ERP (Ejército Revolucionario del Pueblo), mentre que l'MC tenia més afinitat amb les FPL (Fuerzas Populares de Liberación Farabundo Martí). Alberto Romero corrobora aquest marc, identificant l'LCR i l'MC com alguns dels partits d'esquerra que ja als anys setanta havien establert comitès de solidaritat amb Nicaragua i El Salvador (Romero, 2009:123).

Ara bé, el testimoni d'ES9 també ens mostra com els moviments i campanyes de solidaritat conflueixen amb altres moviments socials, com l'antimilitarista, el pacifista i el feminisme. De vegades hi havia un encaix que podia semblar molt natural, com les campanyes a favor de l'educació, de la salut, etc. Però també hi va haver campanyes que avui en dia podrien ser controvertides, però que en aquell moment no era així, degut també al sentit que se li donava a la lluita revolucionària i al suport internacionalista. Així, mostra com en una de les campanyes “Armes per El Salvador” que es va organitzar quan ella militava a DOAN (Dones Antimilitaristes), es demanaven diners per a recolzar la lluita armada, amb la consigna molt clara d'ajudar a armar l'FMLN.

“No hi havia contradicció, perquè el que s’entenia era que “una cosa era la violència de l’estat, l’exèrcit, el militarisme, els aparells de l’estat de repressió(...) i l’altre era com la gent feia front a aquestes estructures, l’opressió i la situació que vivia. I aleshores ens semblava que a qui estàvem *recolzant* era al poble, a la gent... Que fos la millor manera de fer-ho? Després hi ha hagut reflexions...” (ES9).

Ágreda i Helm (2016:2) afirmen que aquests moviments van prendre encara més intensitat quan es va organitzar la “contra” i Nicaragua es va convertir un “escenari central del conflicte est-oest¹³”, en el marc de la Guerra Freda. Els testimonis recollits confirmen que, malgrat l’escenari de guerra, els comitès de solidaritat no només no van disminuir la seva activitat, sinó que la van intensificar. Aquest compromís no es limitava només a la participació directa de les dones en les brigades, sinó també a l’entorn social que les envoltava. Sovint remeten al fet que estaven envoltades de gent que hi havia anat, o que coneixien algú que coneixia algú altre que també hi havia participat. L’EN3, que va formar part d’una brigada l’any 1991, exemplifica aquesta sensació de comunitat i de mobilització massiva: “tanta gent que hi havia anat...”.

Així, anar a Nicaragua serà, doncs, una pràctica força comuna entre les persones militants o properes a les ideologies d’esquerra. Anar a El Salvador era més difícil, tot i que sí que va atreure a un bon nombre de persones que es van integrar a les files del FSLN (no només com a guerrillers i guerrilleres, sinó també com a professionals de la salut).

La raó és que, al cap i a la fi, Nicaragua, almenys fins a la pèrdua de les eleccions de 1990 representava una altra cosa:

“Salvació. M’ha sortit així i no sé si és la paraula, però ho vaig viure així. Salvació. Nicaragua. No m’hagués pensat mai que ho hagués explicat així, ja ni me’n recordava, ho vèiem com una salvació i jo tenia clar que ho volia veure de prop.” (EN5)

5.3 Segona part - Motivacions i expectatives: comença el viatge.

En aquest apartat dedicat a la preparació del viatge, l’objectiu és abordar una primera caracterització de les motivacions que porten les dones a participar-hi, descriure la preparació que reben i des d’on s’articula aquesta. També es pretén fer una reflexió al voltant de la “disponibilitat biogràfica” com a concepte que ens pot ajudar a entendre la disponibilitat de les

¹³Els autors incideixen també en la dinàmica pròpia que van desenvolupar els Estats Units a tota la regió centreamericana, d’intentar desestabilitzar el govern sandinista, a la vegada que organitzava, controlava la “contra” des d’Hondures i recolzava de manera tàcita la dictadura a Guatemala; el “*low intensity warfare de l’administració Reagan*.” (Ágreda i Helm, 2: 2016)

dones entrevistades per a l'activisme i l'internacionalisme, en tant que dones en un context patriarcal.

Així, es poden detallar, a partir de les experiències recollides, els diversos elements que van influir en el procés de preparació per marxar com a brigadistes, mostrant tant les vivències compartides com les diferències i especificitats de cada trajectòria. L'objectiu és construir un relat col·lectiu que reflecteixi la diversitat i la complexitat d'aquest procés, tot respectant el compromís ètic amb les dones que han compartit les seves històries.

Com veurem també, aquest apartat fa de pont entre les emocions prèvies a viatjar i les que acompanyaran a les dones al llarg de les seves experiències un cop allà. I per això, és important poder-les narrar, per a entendre de quina manera també les expectatives i no només l'experiència, conformen el sentit que les dones entrevistades donen a la seva experiència i modelen els records, ja a la tornada.

És important destacar que aquesta última part de l'anàlisi, referida a la disponibilitat bibliogràfica, es farà de manera general. S'evitaran literalitats o detalls que puguin facilitar la identificació de les entrevistades, amb l'objectiu de preservar la seva intimitat. Aquest enfocament respon a la naturalesa de les explicacions recollides durant les entrevistes, moltes de les quals es van realitzar en un context de confiança. Aquesta decisió, a més, permet posar el focus en les característiques i dinàmiques del context col·lectiu, més que en les històries individuals.

5.3.1 Motivacions i expectatives. Mai travessar l'atlàntic va tenir tant de sentit.

Per què volies anar a Nicaragua / o a Guatemala/ o a El Salvador? Aquesta pregunta, feta sense excepció a totes les dones entrevistades, en cap cas va tenir una resposta ni única ni igual. La raó és que segurament, cap dona tenia un únic motiu per a decidir marxar.

Per entendre i contextualitzar aquestes respostes, és important tenir en compte el moment en què aquestes dones van decidir i tenir la possibilitat de marxar, així com el tipus de brigades, viatges o accions a les quals es vinculaven. De la mateixa manera que serà important ressaltar

també els canvis o no en les motivacions, en aquelles dones que decideixen, després d'una primera experiència tornar a marxar, bé sigui al mateix país, bé sigui a un altre¹⁴.

El context és fonamental, ja que les oportunitats de marxar a Nicaragua no eren les mateixes que a El Salvador¹⁵ o Guatemala. Algunes dones que inicialment pensaven en El Salvador, van optar per Nicaragua a causa de la guerra, o van esperar el moment en què fos possible¹⁶ viatjar a El Salvador. Així, aquest escenari cal tenir-lo en compte en l'anàlisi de les motivacions. Un estudi més acurat i comparatiu entre els diferents moviments de solidaritat podria aportar més dades per comprendre millor el vincle entre motivacions, possibilitats i context, però excedeix els objectius d'aquest TFM i les seves limitacions materials.

Les motivacions per marxar no són unívokes, sinó que responen a camins diversos que es creuen i obren la possibilitat de prendre una decisió. Totes les dones entrevistades van poder marxar, però això no vol dir que fos possible en tot moment ni en les condicions que volien. És interessant tenir en compte que marxar podia no ser una opció fàcil, així com no estar disponible per a tothom. Hi havia un factor d'oportunitat i de context que va permetre que, en aquells moments concrets, algunes dones poguessin marxar, però potser no en altres.

Per tant, parlar de “motivacions” no és senzill i obre més interrogants dels que pot tancar. No obstant això, si volem entendre l'experiència d'aquestes dones internacionalistes, és imprescindible reflexionar sobre les motivacions que les van portar a prendre la decisió de marxar a l'altra banda de l'oceà. Un factor fonamental a tenir en compte és, tal com ja s'ha esmentat anteriorment, la qüestió temporal, ja que les motivacions poden variar amb el temps. Com més temps passa i per la mateixa naturalesa del moviment de solidaritat, més persones hi han anat i amb elles, més relats disponibles, més entusiasme, però també més crítiques, que comencen a sorgir i que generen, amb el temps, més interrogants.

¹⁴ En aquest cas ens referim a possibilitats de viatge que s'obren a anar a El Salvador, a Guatemala, però també incloc altres regions, ja que depenent de l'època en què es planteja tornar, el fenomen de les brigades internacionalistes i de les ONGD (participació en projectes o viatges solidaris) ja son una realitat més extensa per al conjunt de l'esquerra política.

¹⁵ En el cas de El Salvador, passava quelcom de semblant, tot i que potser no era des d'una eufòria de possibilitat real -com sí que semblava que era Nicaragua- sinó de conèixer una guerrilla revolucionària, que estava plantant cara a l'estat.

¹⁶ I aquesta “possibilitat” es vinculava a esperar un canvi d'escenari, semblant a l'esperança que havia generat la victòria sandinista, o obtenir els permisos necessaris, els contactes segurs, per anar a El Salvador, que, en un context de guerra, no era ni senzill ni segur.

5.3.1.1 Les motivacions.

De les entrevistes es poden identificar diverses motivacions, sovint estretament relacionades entre si, interdependents o fins i tot causals les unes de les altres. Aquestes motivacions poden tenir un origen intrínsec o extrínsec, fet que afegeix profunditat a la comprensió dels motius. Per tant, considerar aquestes diferents, però interconnectades naturaleses permet destacar tant la importància del context i de les xarxes socials (laborals, d'amistat, del barri...) com els desitjos i impulsos personals.

Per tal d'aprofundir en aquestes motivacions, en les següents línies es presentaran les més rellevants, amb l'objectiu d'identificar els factors clau que van influir en la decisió de marxar. Tot i que es poden agrupar en categories, cal remarcar que sovint aquestes motivacions es creuen i es complementen entre elles.

- a) **per militància política.** Per a la majoria de les dones, marxar a Centreamèrica era una extensió del seu activisme i de la seva militància política. Algunes d'elles estaven molt vinculades als seus partits, i/o participaven dels comitès de solidaritat, i van viure de molt a prop aquests processos revolucionaris. Per a moltes, tal com expressen en les entrevistes, decidir marxar era part d'un procés que consideraven "natural" i lògic, dins del seu compromís polític. Marxar responia, doncs, a la voluntat de viure de primera mà un procés revolucionari i formar-ne part, no només com a espectadores, sinó com a participants actives.
- b) **per sensibilitat internacionalista.** Aquesta motivació s'interrelaciona amb l'anterior, però he decidit separar-la per destacar les dones que, tot i no estar al capdavant de l'activisme, es trobaven dins l'òrbita de moviments com el feminista i participaven activament en iniciatives de solidaritat internacionalista, com campanyes, xerrades i comitès creats durant la dècada dels vuitanta. Moltes d'elles, més enllà de les seves ideologies particulars, sentien un compromís ferm amb la causa internacionalista, la lluita contra les injustícies i les dictadures, vinculat a una visió global de la justícia social que les feia sentir responsables d'un canvi més ampli.
- c) **per curiositat.** Una de les motivacions més comunes és el desig de conèixer nous llocs, descobrir cultures i realitats. Les brigades ofereixen un espai per fer-ho, amb la seguretat d'anar acompanyada i en entorns més o menys controlats. Encara que pot no ser la motivació principal per a aquelles implicades activament en comitès o moviments

de solidaritat, algunes ho veuen com una manera de viure la solidaritat en un context més segur, sense saber si serà només una primera experiència o si repetiran.

- d) **per les amistats i/o les xarxes.** Algunes dones van sentir-se atretes a través de les amistats, conegudes o xarxes compartides. Moltes van descobrir les brigades gràcies a amigues o companyes de militància que hi havien anat, o bé a través de xerrades que despertaven la seva curiositat. Els relats entusiastes d'aquestes persones que hi havien anat reforçaven la decisió de marxar. Però també hi ha qui, tot i tenir contactes propers que hi havien anat, va sentir-hi una certa resistència, considerant que era una “moda¹⁷” o una manera de fer la revolució que no podien fer aquí.
- e) **motivacions personals:** En el fons, totes les motivacions tenen un component profundament personal, fins i tot aquelles que podrien semblar més altruistes o solidàries. Algunes dones desitgen viure l'experiència, mentre que d'altres senten que necessiten donar un tomb a la seva vida i que aquesta pot ser una bona oportunitat per fer-ho. Aquest component personal es fa evident sobretot en aquelles que ja hi han estat, i que quan es plantegen tornar, evoquen, entre d'altres, la voluntat de continuar vivint l'experiència, continuar aportant, conèixer més, etc.
- f) **Compromís amb els feminismes.** S'ha optat per incorporar aquesta motivació, tot i que no sol ser una de les primeres que les dones esmenten, ni tampoc és sempre una motivació explícita. No obstant això, és més comuna en aquelles dones que tornen a marxar. Moltes d'elles provenen d'entorns vinculats al feminisme dels anys vuitanta a Barcelona, així que encarnaven, les lluites (potser no totes) que abanderava el feminisme en aquell moment.

La mostra no permet extreure conclusions generals sobre les motivacions. Per tant, l'objectiu d'aquesta anàlisi és dibuixar diferents escenaris possibles. D'entre totes les motivacions identificades, es pot afirmar que la fonamental, aquella que atorga un primer sentit (encara que no únic) a la solidaritat internacionalista, és precisament aquesta sensibilitat prèvia, que no només s'adquireix a través de la militància. Visibilitzar-la posa de relleu també la importància del context i de les xarxes socials, així com la possibilitat d'accedir a discursos crítics amb el sistema, i la capacitat de generar i incorporar una consciència crítica. A més, cal reafirmar-ho,

¹⁷ El seu relat és interessant perquè reflecteix un contrast de perspectives entre dues temporalitats diferents: ella va participar en una brigada el 1991, en un context més crític que el de 1983, quan ja realment moltes persones havien passat per alguna de les brigades que s'havien organitzat.

ja que en les entrevistes realitzades, sovint sorgia la qüestió del viatge com una experiència personal, més que com una acció estrictament política, una percepció que, tanmateix, es reassignava a través de les mateixes entrevistes.

5.3.1.2 Les expectatives

En relació amb les motivacions, a les entrevistes va sorgir el tema de les expectatives, especialment pel que fa a allò que esperaven poder fer un cop arribades allà. Així, expressen una gran diversitat d'expectatives, sovint influïdes per la informació que tenien, les persones que coneixien que hi havien estat i la seva implicació en comitès, partits polítics o sindicats (Helm, 2021:156).

Algunes, des del principi, admetien que no tenien gaire clar què farien, però estaven obertes a l'experiència, motivades pel desig d'“ajudar” i “fer costat”. D'altres, però, preferien no fer-se expectatives, mantenint-se una mica al marge perquè tenien dubtes sobre quin seria el seu paper allà, tant en termes ètics com ideològics. Així i tot, totes confiaven a poder aportar el que sabien fer.

De fet, aquesta predisposició a “aportar el que sabien fer” és un espai comú entre totes les dones, un desig i a la vegada un factor que les feia sentir més segures. Quan altres qüestions van passar per davant —com en casos en què van participar en tasques per a les quals no se sentien preparades o que desconeixien completament—, es generava un desajust entre les expectatives i la percepció d'haver complert el que s'esperava d'elles. Aquest aspecte s'analitzarà amb més detall en la tercera part de l'anàlisi.

Pel que fa a les expectatives, també hi havia dones que tenien molt clar què anaven a fer i què se n'esperava en arribar. Aquesta claredat i confiança inicial es fonamentava en la informació prèvia que tenien, la qual els permetia configurar una contribució més concreta.

Particularment en els casos de les dones que viatgen a El Salvador i Guatemala, les expectatives sobre què trobaran són més concretes i menys especulatives. Això es deu a la naturalesa del conflicte bèl·lic en aquests països, que imposa condicions més estrictes i estructurades per a viatjar i, en teoria, més ordenades i acotades també amb els propòsits del seu paper com a internacionalistes (i que se'ls demana).

Dit d'una altra manera, hi ha un marc més clar sobre el que es pot esperar, amb menys marge per a la imaginació. Aquesta dinàmica es constata en el cas d'EG4, que viatja a Guatemala amb una organització internacional, fet que li permet saber quines són les tasques que ha de realitzar i què s'espera d'ella, igual que passa amb la resta de persones que formaran part del seu equip.

Curiosament, i també perquè les naturaleses dels viatges són diferents, les expectatives d'ES9 i EN1 sobre El Salvador difereixen. Mentre que ES9 està totalment entusiasmada i veu el viatge com la culminació de tot el suport que ha dedicat al moviment revolucionari “haig de veure-ho, vull viure-ho”, per a EN1, que viatja acompanyant dos amics metges, les expectatives són més cautes. Aquesta cautela es basa en la seva experiència prèvia a Nicaragua; ara a El Salvador es mostra més a l'expectativa de què es trobarà, i quines mesures de seguretat ha de prendre en un país en guerra.

D'altra banda, les dones que repeteixen, després d'un primer viatge, sovint mostren unes expectatives més concretes (Helm, 2021) i més altes (també en comparació de les que tenien quan van marxar per primera vegada), tant del que faran com de com ho volen fer. Segurament, pel coneixement més gran del context, que els permet ubicar-se millor, conèixer les zones i coneixen més persones, amb qui generen un vincle que els facilita la transició entre Barcelona i Nicaragua. Així i tot, en algunes dones, que tenen molt clar que marxen de nou, sense haver concretat el seu paper o lloc de treball, la confiança és tan gran, que l'ambigüitat no suposa un problema, ja que confien que alguna cosa o altre faran.

5.3.2 La preparació del viatge

L'etapa de la preparació del viatge és un moment fonamental, un cop les dones han pres la decisió de marxar. Segons la seva situació personal¹⁸ —la disponibilitat biogràfica— en aquell moment, marxar podia requerir un esforç més o menys considerable, un esforç que sovint ha quedat invisibilitzat tant per la historiografia com per la memòria d'aquests moviments.

Les Brigades eren concebudes com una acció amb doble recorregut. Per una banda, permetien al govern sandinista comptar amb persones que col·laboressin en tasques per posar en marxa i

¹⁸ La idea és caracteritzar-les i explicar què suposa aquesta disponibilitat biogràfica en l'apartat següent... que de vegades, no és que només poden sinó que busquen la manera, s'arrisquen i proven! I això és molt bonic i impacta, perquè veus com els seus ideals les empenyen també a prendre decisions que des de fora poden semblar arriscades, però que per a elles, en aquell moment, tenien tota la coherència... malgrat potser ara, s'ho pensarien dues vegades.

mantenir la revolució. D'altra banda, tenien un objectiu polític i de propaganda: donar a conèixer la lluita, la guerra amb la contra (i, per tant, les dificultats que vivia el poble). Per aquest motiu, i atès que eren plantejades com a viatges d'anada i tornada, s'atorgava una importància especial al retorn i a la capacitat mobilitzadora dels brigadistes un cop tornessin de Nicaragua, amb l'objectiu de difondre aquesta realitat des de múltiples espais.

També serà important remarcar que en el cas de Nicaragua, l'organització de la “contra” va modificar també el sentit i objectiu d'algunes brigades. Tot i que es procurava evitar certs territoris (sobretot a prop de fronteres, més sensibles a atacs militars), cada vegada més internacionalistes es van veure involucrades en situacions d'inseguretat i conflicte, fet que va posar de manifest la manca de preparació per afrontar aquestes situacions. Com explica EN5:

“El que sí que vaig entendre bastant ràpidament era que de lo que servíem no era per ajudar a fer això [es refereix a la seva brigada, a una UPE¹⁹], perquè els donàvem molta feina i se'n sortien millor sense nosaltres, era el que projectàvem després cap aquí. Confirmàvem la revolució de Nicaragua”.

En qualsevol cas, la informació i preparació que reben les brigadistes forma part del procés del viatge i no es limita a ser un simple tràmit logístic. Per a algunes d'elles, representa el primer contacte amb la realitat de Nicaragua —algunes fins i tot necessitaven situar el país al mapa—, així com un aprenentatge sobre què és el sandinisme. També representa una reflexió sobre les pròpies capacitats, la confiança, la gestió de la por i altres sentiments. En aquest procés, les condicions personals i el suport col·lectiu esdevenen elements fonamentals.

5.3.2.1 Les xarxes de solidaritat: formació i suport.

Tant José María Ágreda, a la seva tesi doctoral (Ágreda 2022) com Alberto Romero (2009), relaten com i des d'on es feia la formació a les persones que s'incorporaven a una Brigada a Nicaragua, incloent-hi aquelles que anaven per lliure.²⁰ Ágreda subratlla que la formació era un pilar fonamental i un requisit indispensable abans de marxar a una brigada. Amb el temps, aquestes formacions van evolucionar, incorporant materials i directrius clares establertes el 1987 sobre tasques i responsabilitats (Ágreda, 2022:249). Tanmateix, aquesta anàlisi se centra en la percepció de les dones entrevistades sobre aquestes formacions. Aquesta percepció sovint difereix de l'esperada, influïda pels períodes en què van viatjar i pels canvis en els continguts i

¹⁹ UPE, Unidad de Producción Estatal.

²⁰ Es consideren “persones que van per lliure” les que no incorporen a cap brigada organitzada sinó que s'incorporen a projectes a partir dels seus contactes personals.

objectius formatius. Es dedicarà una menció especial al cas de Guatemala i El Salvador en un paràgraf final d'aquest apartat.

El testimoni d'EN7 és particularment rellevant, ja que és una de les dones que més ha descrit la seva formació i, a més, va jugar un paper clau en aquest àmbit: va signar la creació de l'Associació de Brigadistes amb Nicaragua i va organitzar les brigades de solidaritat amb Cuba durant un llarg període. Així, EN7 relata que la formació tenia un component fonamenta: la part grupal. Viatjar a una Brigada, era fer-ho en grup, de manera que era molt important assumir el sentit col·lectiu del viatge, confiar les unes amb les altres i ser capaces de resoldre els conflictes.

“Com si fos una formació, primer per conèixer-nos la gent de la Brigada i saber políticament com estava la situació, què podíem fer i què no. Ho fèiem col·lectivament. També fèiem sopars, trobades per a recollir diners i una altra part per a fer difusió (tot que no en teníem gaire idea, així que no podíem explicar gaire cosa)”.

Igual que EN1, EN7 recorda que les formacions -més aviat xerrades - les feien antics i antigues exbrigadistes, que explicaven les seves experiències. Aquestes trobades eren especialment rellevants, ja que proporcionaven informació bàsica, com on comprar bitllets, mosquiteres i sobretot, que “ens ho hauríem de pagar tot, tenint en compte que allà tot era més barat, que dormiríem a casa de camperols...” (EN7). Aquesta visió es complementa amb el testimoni d'EN2, que recorda que també els explicaven la situació política i els proporcionaven un context social.

Així doncs, les formacions prèvies eren, en general escasses, de curta durada i estaven més vinculades a qüestions logístiques. Tot i que Ágreda parla de la voluntat sistematitzadora de les formacions i de la creació de material útil, la realitat era que depenien de la bona voluntat i la disponibilitat de les persones voluntàries²¹.

Un cop retornades de les brigades, algunes dones havien de redactar informes d'avaluació²². Aquests informes servien com a retorn de l'experiència als comitès i per les formacions de futures brigadistes, perquè entenguessin millor el context i les tasques a realitzar. Paradoxalment, aquesta dinàmica no sempre resultava útil, com il·lustra el cas d'EN3, que va participar en una brigada d'educació a Nicaragua l'any 1991, quan el FSLN ja havia perdut les eleccions. Par EN3 explica que a ella li van proporcionar l'informe de la brigada de l'any

²¹ A part de Ágreda (2021) hi ha poques fonts acadèmiques que ho expliquin. Tot i que no s'han revisat arxius (ni públics, ni privats ni personals) i podria ser que hi hagués més informació.

²² També apareix aquesta qüestió al treball d'Ágreda (2021).

anterior perquè el llegís i es fes una idea. Tot i això, com que la situació havia canviat tant — ella es va trobar un panorama molt diferent del que li havien descrit i que s’esperava—, aquella informació no li va ser útil, si més no, només per fer comparacions entre el que havia de ser i el que era.

Finalment, hi havia persones que viatjaven a Nicaragua per motius molt específics, i amb encàrrecs concrets com EN8, que va viatjar com a jurista amb una delegació espanyola convidada per l’associació de juristes de Nicaragua. Posteriorment, ella va viatjar a Nicaragua per dur a terme projectes concrets, però no es fa referència a si va rebre cap formació prèvia per a aquestes tasques.

5.3.2.2 La percepció de la formació

Per tal de recollir la memòria de la vivència, és important tenir en compte la pròpia percepció que tenen, amb el pas del temps, sobre la formació que haguessin necessitat un cop miren enrere i analitzen l’experiència viscuda. Per exemple, l’EN1 afirma que ella no creu que va anar-hi “preparada en absolut. Jo també crec que en aquell moment que me’n vaig anar, sabia molt poc. Avui en dia t’informes molt més de com estan les coses. M’havia llegit llibres de com estava Nicaragua, com estava la Revolució, havia parlat amb tothom que podia conèixer...” però no havia estat suficient. Aquesta percepció de la manca de preparació es podria matisar a partir de l’experiència prèvia de les entrevistades. Aquest és, a més, un tema interessant i poc explorat. Com ja s’ha comentat en aquest treball, algunes d’aquestes dones van tenir un paper actiu en la lluita i les mobilitzacions antifranquistes, incloent-hi la clandestinitat. Aquest bagatge es fa evident en les entrevistes, ja que va influir directament en la manera com gestionaven el seu dia a dia, en com percebien els (possibles) conflictes i situacions adverses a Centreamèrica. Per tant, aquesta experiència prèvia podria haver influït en la seva percepció de la preparació necessària per marxar, minimitzant les mancances d’una formació que era, per altra banda, vista com massa generalista o genèrica. Aquesta qüestió s’abordarà amb més profunditat en la tercera part de l’anàlisi.

A més d’aquest bagatge de lluita antifranquista, cal tenir en compte l’experiència internacional prèvia d’algunes participants. També hi ha dones que havien participat prèviament en brigades a Cuba, l’Iran, o a l’URSS, organitzades per CCOO. Tot i que aquestes brigades no eren de treball, sinó d’observació i coneixement del país, aquesta mínima experiència els proporcionava una certa familiaritat amb el concepte de “brigada” i un primer contacte amb

una realitat sociopolítica i cultural diferent, la qual cosa els donava una mica més de context en el moment de marxar a Nicaragua.

5.3.2.3 L'experiència a El Salvador i Guatemala

Pel que fa a la formació per anar de brigadistes a El Salvador i Guatemala, aquesta no apareix a la bibliografia acadèmica, de manera que només disposem de la informació que han compartit les entrevistades.

Durant els anys vuitanta, el context de guerra a El Salvador feia que fos molt complicat viatjar al país, i el govern dificultava el trànsit de persones internacionals. De fet, ES9 explica que fins a l'any 1989, tota la solidaritat que s'hi feia provenia de l'exterior²³, principalment de caràcter polític (amb propaganda i incidència política) i econòmic (mitjançant campanyes per recaptar fons). Aquesta dificultat de no poder viatjar com a brigadista al país estava vinculada, a més dels impediments de l'Estat, a la logística i necessitat d'uns contactes determinats per poder accedir-hi. Per això a ES9 ella i a la gent amb la qual anava (companys i companyes de partit) els va costar temps poder-hi anar, perquè ho havien de preparar tot molt (on es quedarien, a qui veurien, com viatjarien); una preparació que s'enfocava més en aquestes qüestions logístiques i polítiques.

És cert que, com han esmentat diverses de les dones entrevistades, hi va haver gent que va viatjar als vuitanta a El Salvador per integrar-se a la guerrilla, de la mateixa manera que als setanta també hi va haver persones que van viatjar a Nicaragua amb la mateixa finalitat, amb l'FSLN. Pel que fa a EN1, que acompanya amics doctors de Metges sense Fronteres (MSF), ella marxa el 1987, a l'empara d'una organització internacional amb vocació humanitària, que tenia permís explícit del govern salvadoreny per a actuar al país.

També va haver-hi brigadistes internacionalistes que van viatjar a Hondures per donar suport i acompanyar les comunitats salvadorenques que s'havien desplaçat a aquell país, un acompanyament que va continuar durant la dècada dels noranta, quan els Acords de Pau van facilitar el retorn d'aquestes comunitats a El Salvador.

²³ la situació al país no possibilitava que es fessin Brigades al país, així que tot el que s'aconseguia provenia de les recaptacions i campanyes de solidaritat que es feien des de fora del país.

Pel que fa a Guatemala, una de les vies d'entrada va ser la que va seguir EG4, que es va vincular a PBI, una organització internacional de protecció dels drets humans que comptava amb l'aval i el permís dels governs dels països en què tenia presència. Aquest suport institucional facilitava, almenys inicialment, el seu accés al país. Tot i ser una organització internacional amb forta presència al terreny en contextos complexos²⁴, EG4 diu que “A Brigades no ens explicaven res de seguretat, però ens feien signar un paper que deia que et jugaves la vida”. Tal com comentarem en l'apartat següent, l'experiència activista prèvia de l'EG4 va jugar un paper fonamental en moments clau, els quals van contribuir a la millora de les formacions que rebien els brigadistes.

5.3.3 La disponibilitat biogràfica i caracterització de les brigadistes

En la bibliografia acadèmica, a excepció d'algunes obres autoreferencials, no es detalla el que suposava marxar com a internacionalista als anys vuitanta. Aquesta manca d'atenció és especialment notable pel que fa a la dimensió econòmica (diners per al viatge i l'estada), l'impacte emocional (relacions amb famílies i amistats) i la pèrdua d'estabilitat personal (laboral i vital). Aquests aspectes pràctics i emocionals, tot i ser essencials, han quedat en segon pla en molts relats sobre el moviment internacionalista. Així, es passa per alt el cost personal d'implicar-se en la solidaritat internacional, un aspecte que explica tant les motivacions de les participants com les raons d'aquelles que no hi van poder participar.

En aquest apartat, es pretén caracteritzar quines eren les situacions a les quals van haver de fer front les dones entrevistades, que van fer possible que poguessin emprendre aquests viatges. I per entendre millor les condicions que van permetre aquesta decisió, s'incorpora el concepte *disponibilitat biogràfica*. Donat el límit d'aquest TFM, se'n farà només un esbós, basat en les entrevistes i les diferents casuístiques recollides. Així i tot, aquesta és una via d'anàlisi que es podria desenvolupar més, ja que permet evidenciar la vinculació entre dones, disponibilitat biogràfica i activisme

5.3.3.1 La disponibilitat biogràfica.

Es parteix de la idea de "*biographical availability*" (McAdam, 1986), un concepte recollit per Oliver i Tamayo (2017:234) que estableix que ningú està sempre disponible per a l'activisme,

²⁴ Com a quelcom semblant a “escuts humans desarmats”

encara que estigui d'acord amb la causa. Aquest concepte es defineix com “l'absència de limitacions personals que poden augmentar els costos i riscos de la participació en un moviment” (McAdam, 1986) i ofereix una eina valuosa per analitzar les condicions que van permetre la participació de les dones en aquests viatges.

Des d'una perspectiva de gènere i feminista, és fonamental reconèixer com aquestes condicions es configuren en un marc patriarcal que imposa normes i expectatives de gènere restrictives. Analitzar com les dones entrevistades van trencar amb aquestes normes –desafiant rols tradicionals com el matrimoni, la cura d'infants o una vida estable i previsible–, ens permet entendre la seva agència i el significat profund d'aquestes decisions en el context de l'activisme social i polític.

Això implica analitzar no només els recursos materials i emocionals de què disposaven, sinó també com, en un context patriarcal, van construir aquesta disponibilitat, trencant amb les expectatives de gènere tradicionals, com el matrimoni, la cura d'infants o una vida estable i previsible. Cadascuna de les dones entrevistades, en el seu relat, mostra la valentia d'haver triat un camí alternatiu. Aquesta elecció adquireix un matís més profund, ja que el seu exemple ha esdevingut una possibilitat real per a les generacions posteriors.

Aspectes com les responsabilitats familiars, la situació laboral o l'entorn personal podien condicionar enormement la possibilitat de marxar. Aquesta disponibilitat no sempre era fàcil d'assolir i, per això, sovint marxar implicava un esforç significatiu que no ha estat prou visibilitzat en les narracions històriques. De fet, l'esforç necessari per marxar als anys vuitanta com a brigadista constitueix un element essencial que, tot i ser poc reconegut, impacta directament en la percepció del sentit de l'experiència. No es tracta només d'haver participat en una causa internacionalista, sinó de com aquest compromís personal i col·lectiu va ser viscut com una experiència transformadora, tant per la duresa de la decisió com per l'impacte que va tenir en les seves vides.

5.3.3.2 Entre maletes i cures. Marxar com a brigadista no és només tenir-ne ganes

Com ja s'ha esmentat, quan alguna persona anava a una brigada, s'ho havia de pagar tot. Això implicava tenir prou estalvis per fer-se càrrec del viatge, de l'estada i la manutenció (a més els viatges que es poguessin fer dins de Nicaragua i alguna partida extra per imprevistos). Per això, la majoria de les dones entrevistades trien aquest tipus de viatge, almenys com a primera

vegada. Totes treballen, la majoria, en llocs estables i de llarg contracte (o funcionàries), amb la qual cosa, poden estalviar per a marxar i també tenen facilitat amb el retorn. Tot i això, hi ha alguna dona que ha d'esperar un temps per a marxar, per estalviar els fons necessaris.

En els viatges de més durada, la situació canvia, perquè els esforços que s'han de fer són més grans. Algunes han de deixar la feina, també el pis amb qui conviuen, i fins i tot vendre tot el que tenen, perquè no saben si tornaran o quan. D'altres, les que són funcionàries, tenen una millor situació a la feina perquè aconsegueixen demanar comissions de serveis, que els garanteix una plaça -però no sou - a la tornada.

Val a dir que la majoria eren joves i sense càrregues familiars, un factor que facilitava dedicar temps (físic, emocional, econòmic) a la militància i a ser brigadistes internacionalistes. Aquesta qüestió va sorgir tangencialment a les entrevistes, però és probable que la càrrega de cures limités aquesta disponibilitat en espai i temps. Una de les dones entrevistades va assenyalar que la seva militància va disminuir quan va tenir parella i fills, i que es plantejaria tornar a Nicaragua, en tot cas, més endavant. Una altra, que vivia a Nicaragua, va tornar per cuidar la mare i la germana. En un diàleg revelador, se li va preguntar si creia que un home hauria fet el mateix, a la qual cosa va respondre que no ho creia. De moment només són preguntes, suposicions, anècdotes, que serveixen, si més no, per il·lustrar la relació, de vegades molt estreta, entre militància, disposició biogràfica i patriarcat. Una anàlisi comparativa seria interessant per corroborar o refutar aquesta hipòtesi.

Algunes de les dones només poden fer estades curtes, malgrat que aquí estan molt vinculades a moviments de solidaritat de base. D'altres assumeixen aquest vincle més puntual amb el temps i amb l'augment de les càrregues familiars o també les malalties. No oblidem que en aquesta disponibilitat biogràfica l'edat -i sobretot l'estat de salut - és un element fonamental, que pot limitar les possibilitats. Una de les dones entrevistades, que té fills a càrrec, és molt clara en aquest aspecte de les cures: ella pot viatjar, pot participar en projectes i implicar-se perquè el seu marit "ajuda" amb la criança i perquè té unes opcions econòmiques que li faciliten fer-se'n càrrec. Ella, de manera molt lúcida introdueix a l'entrevista la noció de classe social i de privilegis, que sap que per a ella ha estat la clau per a poder accedir a aquests espais -viatges-, que d'una altra manera no haguessin estat possibles (no hagués pogut portar amb ella els seus fills/es).

També les implicacions emocionals són més grans, tot i que en les entrevistes, elles les valoren més a la tornada que no pas a l'anada. Realment, estan tan convençudes de marxar, de participar de la revolució, de ser “útils” i de fer altres coses -que potser aquí no serien possibles- que assumeixen els riscos amb una alegria insondable. Igualment, totes les que marxen, sobretot les que estan més temps fora, estan pendents de les seves famílies i es fan càrrec de la seva absència, fent esforços per a comunicar-se (dins les dificultats) amb regularitat, sigui a través de trucades sigui a través de cartes.

És pertinent reproduir les paraules d'una de les dones entrevistades, que deia que ella:

“He hecho siempre un poco lo que me ha dado la gana. Tuvimos una educación que te ponían límites y luego te los ponías tú... yo me caso, vale, me caso y tengo que trabajar, porque tengo que trabajar, claro que sí. Y voy a tener hijos y esto, lo otro, pero....sabes que tienes el piso, el compartir. Bueno pues... el irte por ahí, hacer una vida totalmente distinta a la que hacíamos la mayoría... aunque fuéramos muy revolucionarias, muy feministas. Pero dentro de todo, que ya ibas rompiendo cosas, ¿no? Y rompías muchas cosas y por eso, muchas relaciones... (...) Eso ha sido, nosotras todo esto lo hemos ido haciendo, y yo estoy orgullosa de pertenecer a esa generación. ¿No? que hemos roto todo lo que hemos roto, me encanta leer el libro de la (Txell) Freixas, “Yo Vieja” porque ahí reivindico “vieja”. Sí, yo vieja, veterana. Pero todo esto que hemos roto, lo hemos hecho todas...”

Finalment, cal assenyalar un tema que seria també interessant de poder explorar en aquestes militàncies: quin va ser el paper de les dones en aquests espais de solidaritat internacionalista, però posant el focus en aquelles que no van viatjar: investigar per què no ho van fer, sense donar per suposat que havien de voler-ho fer. Perquè no tothom desitja marxar —hi ha persones que no se senten atretes pel viatge o que consideren que ja contribueixen prou des d'aquí. Però, si no van viatjar, va ser per elecció pròpia o per barreres imposades, com tenir persones a càrrec, no disposar d'independència econòmica o fins i tot tenir por a contextos desconeguts? I fins a quin punt aquestes barreres afectaven també els homes de l'època?

I aquelles que decidien tornar a marxar? Podria ser que en part, fugissin d'una realitat aquí que no els acabava de satisfer? A les entrevistes no es menciona directament; el motiu sempre es presenta vinculat a l'emoció de continuar involucrades. Però, com se sentien allà? Quines diferències vivien en comparació amb la seva vida al seu país? Què les atrapava en aquesta emoció? Plantejar-nos aquesta qüestió obre la porta a reconèixer altres possibles motius, sovint invisibles o invisibilitzats, que podrien apuntar a insatisfaccions o inseguretats no explícites.

5.4 Tercera Part - Viatge i transformació

La tercera i última part de l'anàlisi està dedicada a l'experiència del viatge i als impactes i transformacions que viuen les dones entrevistades, tant durant la seva estada com al seu retorn. Els diversos contextos i etapes temporals aporten complexitat a l'anàlisi, que permet comprendre els impactes d'aquests viatges i les transformacions graduals tant en les protagonistes com en els espais implicats.

El material d'entrevista ofereix nombrosos detalls sobre l'arribada, les tasques, els impactes i dilemes que els van sorgir i amb els quals s'hi van enfrontar. També resulta particularment valuós l'abordatge de la tornada i de les vivències i experiències acumulades, atès que l'entrevista va donar l'oportunitat de crear una narració des de la qual (re)pensar l'experiència en el moment de ser explicada a una tercera persona.

Per tal d'abordar aquest capítol, l'anàlisi es construeix com un procés que recorre les experiències de les brigadistes, des de l'arribada al país d'acollida fins al retorn, marcant cada etapa com una peça clau i ben diferenciada en la seva vivència. Aquest recorregut per les seves vivències ens permetrà entendre no només el pes de l'experiència, sinó també les implicacions més àmplies d'aquell moment històric en les trajectòries individuals i col·lectives d'aquestes dones.

5.4.1 L'arribada

5.4.1.1 A Nicaragua

Normalment, a l'arribada a Managua, les brigadistes eren esperades per persones que feien d'intermediàries entre les brigades i les organitzacions de Nicaragua. Ágreda i Helm (2016) ho relaten amb força detall i coincideix amb el que algunes de les dones recorden. Fins i tot n'hi ha alguna que recorda els noms de les persones que se'n feien càrrec allà, sovint espanyols i espanyoles que vivien a Nicaragua i que, per tant, coneixien molt bé el terreny i el context. Aquestes persones feien d'enllaços i coordinaven les delegacions que arribaven, amb els diferents organismes nicaragüencs, que eren encarregats d'acollir les brigadistes. Eren les responsables d'"enviar" (recorda l'EN3) a les que arribaven com a brigadistes als llocs adequats en relació amb la feina que anaven a fer (salut, educació, infraestructures, etc.), així

com de proporcionar a les nouvingudes informació sobre Nicaragua i la situació política. EN3 recorda que alguna d'aquestes persones que feien l'acollida a Managua, ara estan exiliades, pels seus posicionaments crítics amb la dictadura de Daniel Ortega a Nicaragua.

Algunes recorden que en arribar, encara podien estar uns dies a Managua sense saber on anirien després i, de vegades ni què anaven a fer. “No teníem ni idea, només sabíem que anàvem a centres infantils i que havíem de col·laborar amb les mestres d'allà, amb les senyores que els cuidaven i si els podíem ensenyar algunes coses” (EN2). Així, estaven aquells primers dies coneixent Managua, passejant, coneixent-se entre les persones de la brigada, assistint a reunions polítiques, mítings, fins a poder marxar a les comunitats. Del que recorden, és més aviat la impaciència de voler començar “ja” i haver de respectar uns temps marcats de manera aliena i que xocaven amb les ganes que tenien de començar “de debò”.

El punt de trobada resultava ser l'Arlen Siu²⁵, un alberg que portava el nom d'una guerrillera nicaragüenca que va morir l'any 1975, i que era un lloc de referència dels i les internacionalistes a Managua. Era un alberg popular, punt de reunió de brigadistes i internacionalistes; així que era un bon lloc des del qual començar a sentir, a la pell, el fervor de la revolució.

5.4.1.2 El Salvador i Guatemala

En el cas de Guatemala i de El Salvador, tant el context del país com de les organitzacions amb què viatjaven eren diferents dels de Nicaragua, i per tant l'arribada al país també era diferent. Tal com afirma de manera contundent EG4, “anar a El Salvador era com anar a Guatemala, era anar amb l'oposició”.

En el cas de El Salvador, EN1 recorda travessar la frontera a peu des de Guatemala, “amb un vestit” per no cridar l'atenció. Per la seva banda, ES9 explicava que van haver d'obtenir un passi a la caserna militar per a poder arribar a la zona de Morazán (al nord de El Salvador, prop de la frontera amb Hondures), ja que, si les aturaven a la carretera, “podies tenir un problema”.

La majoria explica que viatjaven amb poques coses i que la major part del que portaven era material que havien d'utilitzar allà. Sobretot, material fungible bona part del qual el deixarien com a regal. Aquest buidatge d'equipatge es compensava sovint amb unes maletes plenes

²⁵ L'Arlen Siu va ser una guerrillera nicaragüenca que va morir l'any 1975, en una emboscada de l'exèrcit.

Per exemple: <https://www.feminacida.com.ar/la-lucha-de-arlen-siu-por-una-nicaragua-libre/>

d'artesanía a la tornada, per a vendre al territori espanyol mitjançant els comitès i associacions, i així recaptar diners.

5.4.2 Primeres impressions, primers impactes

En aquest epígraf, es pretén recollir quines són les primeres impressions que elles mateixes recorden d'haver arribat a El Salvador, Guatemala i Nicaragua. Com es deia a l'inici, aquesta part de l'entrevista, en què rememoren com ho van viure i què van sentir, és una de les més emocionals i és on també recorden, i cobra sentit, els motius que les van portar a ser brigadistes i internacionalistes.

Així, una de les primeres impressions que comparteixen, en arribar a Managua és l'emoció. L'emoció d'haver arribat (algunes tenen por de volar!, i és un moment històric on els viatges no eren tan comuns com ara²⁶), de sentir que el que desitjaven s'ha fet realitat. Era, com diu EN6,

“Estar en la revolución, en una película mexicana de revolución, yo me vengo aquí... armas, muchas armas, eso sí”.

I EN5 recorda la seva impressió: “Ens van portar a veure com venien uns milicians de la guerra i veies nanos de 16, 18 anys.. sí, però, i nosaltres “uau...òstia la revolució...”

Perquè l'efervescència estava a tot arreu, “aquelles manifestacions, actes, de “patria Libre o morir” “patria, muerte venceremos!” Consigna rere consigna..... i nosaltres allà, orgàsmic, absolutament emocionades” (EN5).

Ja que és clar, “era ver aquello, lo que tú te habías imaginado, ¿no? la gente “¡compañero!, ¡compañera! Las asambleas que hacían con todos los brigadistas de todo el mundo...estabas ahí con toda la ilusión, y recuerdo que los vascos pedían traductores y eso se me llevaban los diablos, y decía “pero a ver, ¿vamos a darles más trabajo a esta gente que ya tiene bastante con aguantarnos?” (EN6)

EN8, explica que la va sorprendre molt l'estat de guerra (hi va anar l'any 1987), la impressió que faltaven moltes coses, que de fet, funcionaven pocs restaurants (es van quedar sense

²⁶ Per a fer-nos una idea, durant tot l'any 1980 el trànsit total de passatgers en avió del conjunt d'aeroports espanyols va ser de 15.088.990 persones. Xifra que actualment se supera qualsevol mes de l'any, per exemple, durant el mes de gener de 2024, la xifra de trànsit total va ser de 18.667.212 persones. Dades extretes de Carreras, Albert i Tafunell, Xavier (coords.), Estadísticas históricas de España. Siglos XIX-XX, Bilbao, Fundación BBVA, 2005; i Aena “Informes Mensuales”: <https://www.aena.es/es/estadisticas/informes-mensuales.html>

menjar), però que se sentien molt ben tractades. I que la primera impressió que recorda, ella, que coneixia Cuba, és que la revolució a Nicaragua no s'assemblava en res a la cubana, on hi havia molta més rigidesa, més control, a Managua hi havia més llibertat.

Evidentment, aquestes primeres impressions van acompanyades dels primers impactes, de les primeres descobertes d'estar en una realitat social diferent, una experiència que les va portar, inevitablement, a replantejar-se els privilegis amb els quals arribaven, conscientment o no, des d'una societat on materialment ho tenien pràcticament tot.

Per això mateix, EN2, que ho va passar força malament al principi, riu en recordar “la quantitat de *bitxos* que hi havia per tot arreu, enormes, moltes paneroles... i com agraïa tenir una mosquitera...” molta brutícia, molta calor... elements que van contribuir a fer que es replantegés la seva permanència, cosa que va canviar poc després. Explica, de manera molt lúcida aquesta transformació, que vindrà de la mà també d'aquestes impressions i com es pot entendre amb qüestions aparentment anecdòtiques: El primer dia que va anar a menjar al mercat, li van servir el menjar amb plats de plàstics, quan ho va veure “aquí m'agafarà de tot, quin fàstic” l'últim dia va anar a menjar allà “i me sabia tot a glòria. i era el mateix menjar, però jo ja havia fet el canvi”.. Ràpidament, es feia evident que una cosa era les xerrades de preparació que rebien i una altra molt diferent viure tot en primera persona. No es pot oblidar, que per moltes d'aquestes dones, el viatge a Nicaragua era la seva primera experiència, pràcticament, fora del seu context, van experimentar que s'aprenia amb l'experiència... que no servia de gaire el que els explicaven, si no s'ho trobaven.

De fet, algunes expliquen que aquests xocs van ser encara més grans quan van arribar a les comunitats on les destinaven. Es trobaven, de cop, amb carències materials notables (Romero, 2009:126) —perquè, al cap i a la fi, Managua era la capital—, en llocs climàticament molt diferents, amb codis socials que desconeixien. A més, en segons quines comunitats no tothom estava d'acord amb la revolució, i això es feia evident en l'ambient. Tampoc ajudaven els desplaçaments que eren difícils, per l'estat de les carreteres, pel transport, que de vegades no estava disponible, a més de la guerra, omplia les carreteres de retens militars i de tant en tant, un atac de la “contra”.

Algunes es van adonar que havien de modular la manera de relacionar-se, ser més curoses i adaptar-se a unes normes socials diferents. Tot i compartir una llengua -el castellà-, descobrien que hi havia una manera de fer diferent, uns codis que no sempre entenien. Les esperes també

es feien llargues; fins al punt que de vegades, tenien la sensació que estaven perdent el temps. Sovint expressaven que eren conscients de com, en aquest aspecte, les maneres de fer també eren diferents. Podien passar dies sense saber on havien d'anar o què havien de fer, però aviat comprenien que estressar-se o sentir-se aclaparades no tenia sentit; no era així com funcionava. (EN1): “no pots anar i dir-los el que han de fer i quan ho han de fer.... tu tenies la sensació “jo ja he arribat, va què fem...” no, espera’t, perquè primer s’ha de parlar amb aquest, amb l’altra...”

De resultes d’aquestes primeres impressions, algunes dones comencen a sentir que hi ha quelcom desubicat entre el que fan, la imatge que projecten cap a fora i el reconeixement que reben, el que elles creuen que són capaces de fer i fins i tot, com valoren (elles) el que fan. Són, per algunes els primers sentiments de qüestionament, de pensar-se que potser el que pensaven que anaven a fer... doncs no és tan important. I s’obre una escletxa per la qual es comença a obrir una crítica, un (auto)qüestionament al seu paper com a dones, blanques, catalanes i al poder que tenen simplement per ser d’on són.

D’altres, però, sí que venen amb aquestes qüestions ja des de Barcelona, aquesta mirada crítica del pensament colonial, de com se situen elles davant les altres. I com diu una d’elles, és conscient que amb el que fan, amb el que diuen i la imatge que projecten, estaven reproduint “un neocolonialisme bestial. Inclús ahora de nosaltres (...) jo “puc parlar-li a les altres dones del feminisme? de quin feminisme? del feminisme occidental?” I com a poc a poc, “van anar sortint totes aquestes reflexions... després s’hi han posat noms i s’han escrit llibres... Però en aquell moment la reflexió sortia del subjecte i intentar veure com entre totes recol·locàvem les perspectives.. perquè cadascuna tenia les seves”. Que no eren còmodes i generaven controvèrsia en els moviments, perquè segurament sentien que se’ls estava qüestionant el sentit del seu “fer”.

Però aquestes escletxes en algunes dones creixen amb l’experiència i, en comptes de generar insatisfacció, els genera una incomoditat que atorga sentit, que els fa de mirall. I és que, com mostrar-se indiferent davant el que explica EN6:

“Que había bastantes [brigadistas/internacionalistas], de dar consejos, no? de decir cómo hacer una revolución. Pero imbécil, tú en tu vida vas a hacer una revolución y estás diciendo a los otros cómo hacerla? No, tú vienes allá a aprender, nosotras íbamos allá a aprender...a ver aquello, a aprender. A que se nos metiera por los ojos algo que íbamos a vivir una vez. (...) y eso era otra de las cosas que no podíamos aguantar, que yo no podía aguantar. (...) i afegia “Más en los hombres, ¿eh?”.

Afirmació que inclou també la percepció de com des de l’inici ja s’adonen que hi ha diferències amb els brigadistes homes, els quals parlen més en les assemblees, se’ls escolta més... i que,

tot i això, aquest masclisme és més predictiu perquè ja se l'imaginen i el coneixen; moltes d'elles, que venen de militància de l'esquerra revolucionària ja entenen que els homes podien ser d'esquerres, però també masclistes. (ES9) (Moreno i Espinar, 2020; Ordás 2024).

5.4.3. Estar allà: entre la responsabilitat i el compromís

En relació amb les tasques que realitzen, en general, la majoria de les dones van formar part de brigades d'educació (en el format curt d'un mes) o de producció. Moltes d'elles després tornen i s'hi estan més temps, aprofitant que coneixen més la zona, tenen més contactes i poden explorar què poden fer, també en sintonia amb feines que els agrada fer i per les quals consideren que estan qualificades. En principi aquestes dones no cobren pel que fan i com a les brigades, s'ho han de poder pagar tot. Encara que de vegades aconsegueixen tenir un sou nicaragüenc o fins i tot, involucrar-se en projectes de cooperació internacionals, fet que ja els proporciona un cert benestar i seguretat econòmica.

D'altres tornen quan poden en una altra brigada, durant les vacances d'estiu, fins que decideixen, o no, viatjar per a passar-hi més temps i fer feines més de llarga durada. També hi ha dones que no participen en brigades d'estiu i que directament decideixen marxar un any (mínim), o que en retornar, s'involucren des d'aquí, però ja no tornen a marxar.

Aquesta caracterització ens ajuda a mostrar també que entre el ventall de tipus de brigades que hi havia, també opera la disponibilitat biogràfica que s'ha tractat anteriorment així com la pròpia motivació de les dones brigadistes.

La majoria va a fer tasques que sap que pot fer, la qual cosa les manté en una relativa zona de confort. I dic relativa, perquè moltes expliquen que, al final, les tasques que els són assignades no tenen a veure ni amb les seves formacions ni amb les seves experiències, sinó que es defineixen per la necessitat que hi ha en una comunitat concreta. Sí que és veritat que sovint es manté que, si van a una brigada d'educació, facin coses relacionades, però el ventall és molt ampli. No obstant això, no tenen un plantejament tancat de la seva participació i s'apuntaven a tot el que els proposaven, de manera que experimentaven què fer durant la seva estada.

Per això, algunes d'elles, fent la reflexió al respecte, eren conscients que s'havien posat a prova, que superaven pors i guanyant confiança en elles mateixes. Aquesta transformació es basava en la premissa que si els i les nicaragüenques confiaven en elles, no tenia sentit autoboticotjar-

se. Aquesta reflexió apareix amb més força i és potser més recurrent en aquelles dones que van estar “soles” com a internacionalistes a la comunitat, és a dir, que no van viatjar amb una brigada i van haver d'espavilar-se sense un grup de referència. Això es dona independentment de si era la primera vegada que hi anaven o si havien decidit tornar.

“Soy capaz de hacer...si yo no creía que era capaz de hacer esto... me descubrí que podía hacer, que era más fuerte de lo que creía, que tenía mucha más imaginación de la que creía...no sé... me descubrí mucho más a mí misma”

És el que diu EN6 i és el reflex de moltes. També ho és de les que no tenen un “ofici concret” (EN7) i que es decideixen a ser brigadistes precisament perquè també perceben que a la revolució hi ha espai a poder aportar des d'aquest lloc, amb la intenció de ser útil i d'aprendre també coses noves. Per tant, els tocava fer tasques que no havien fet mai, “com que no sabia fer res, podia fer de tot, si m'ensenyaven” (EN7).

Igualment, no són poques les que en algun moment de la seva experiència dubten de què estan fent allà i quin sentit té, per a elles i per la revolució. I aquest és un buit en la historiografia sobre els moviments internacionalistes, la “microhistòria” dels que la van viure, que van atorgar sentit a l'experiència. EN1, de manera molt gràfica mostra la dicotomia entre la intensitat de l'experiència i el sentit que té “A vegades et sents què fas aquí, quan et retires a la teva habitació... però bueno, estàs com immersa...”.

EN5 se'n riu quan explica que ella es va vincular la primera vegada en una brigada de producció, perquè creia molt en el marxisme i la transformació dels mitjans de producció. Però al primer dia d'estar “deshijando algodón” no podia més. La feina era molt dura, amb una calor horrible, moltes hores sota el sol... I els plantejaments de:

“Què faig aquí? (..) a qui vinc ajudar si jo no en sé! si ens han de cuidar!” i continua dient que “va ser la primera vegada que em vaig fer la reflexió, que l'he fet molt de temps, després no és que hagi trobat la resposta... Puc intuir que hi ha moments que puc entendre el que fèiem, però en aquell moment (..)”.

En efecte, sovint les feines a les Brigades eren dures, es realitzaven amb pocs mitjans, en entorns més o menys hostils. En el cas d'EN3, ja l'any 1991, es nota que les brigades han perdut part de la seva essència. L'esforç que elles fan (les tres que participen juntes) per tirar endavant una guarderia en una comunitat no es veu recompensat amb una acollida gairebé nul·la. Aquesta sensació de no saber ben bé què es fa i perquè, de no valer la pena, resulta aclaparadora per a ella (segons les anotacions del seu diari). A més, es planteja la dicotomia en entendre que

no és el seu context, que ella no forma part d'aquella realitat i que marxarà, i que aleshores, fins a quin punt té sentit lluitar-ho.

Tanmateix, aquesta sensació de no saber ben bé què es fa i perquè no sempre és descoratjadora. Per a EN2, per exemple, veure com en ella opera un canvi —de passar a no poder més i voler marxar—, després li aporta molta valentia i seguretat en ella mateixa. De fet, afirma que si no hi anava més temps, era perquè no tenia diners. Aquesta manca de disponibilitat econòmica contrasta clarament amb el cas d'EN8. Ella fa estades curtes a Nicaragua (per tema de cures, no pot allargar massa els viatges) i, per tant, té les tasques molt clares des del principi: va a la Universitat i hi imparteix cursos, a l'estiu.

Algunes d'elles, després d'experiències curtes a alguna brigada, decideixen tornar més temps, i involucrar-se en tasques que saben que segurament, en els seus contextos d'origen, seria més difícil. Així, l'EN7

“jo tenia clar, que era on em diguessin. En aquell moment tenia molt clar la història política “jo vull participar d'això” eh? jo vaig veure que allò m'agradava, per mi era un canvi total, era una ampliació del que jo havia fet amb la meua vida social a Sants, però duplicada, triplicada... per mi era participar d'una revolució, per mi era lo *más*, el fet que em deixessin participar d'allò...a nivell econòmic jo m'ho havia de *solventar* com fos i lo d'allà, doncs ja es veuria”

També EN6, que un cop superades algunes pors en brigades anteriors (pors, que, per altra banda, ella intueix que són estructurals en ella²⁷), no dubta quan, l'any 1987, li surt la possibilitat d'acompanyar una comunitat de població salvadorenya que es troba a Nicaragua, desplaçada per la guerra.

Diferent és el cas de EG4, que des de Guatemala i a través de l'ONG PBI acompanya a persones defensores, amenaçades precisament per les tasques que realitzen de defensa dels drets humans. Les acompanyen físicament, per tot el país, com si fossin escuts humans, però no armats (noviolents), on la seva màxima arma és el seu passaport europeu.

Els viatges que fan EN1 i ES9 a El Salvador, són més d'acompanyament i de conèixer. Igualment, sí que podem observar una diferència entre EN1 i ES9, perquè la primera venia d'estar a Nicaragua i ara a El Salvador, el que fa és acompanyar els dos metges. No se sent tan

²⁷ EN6 té diversos moments en l'entrevista en què entra ella en reflexions profundes sobre el paper de les dones, l'educació rebuda, la pressió de fer el que s'espera d'elles... que és conscient que l'oportunitat de ser internacionalista a ella li aporta, a més de participar d'un canvi col·lectiu, un canvi personal, d'apostar i decidir pel que ella vol...

“útil”, tot i que coneix a molta gent i sap que està a El Salvador, on era molt difícil de poder entrar... En canvi, el viatge que fa ES9 i companyes de militància és precisament aquest: el de conèixer de primera mà les organitzacions de base, la població camperola o indígena, així com les dones i la pròpia revolució, amb la creença que és possible construir un món millor i col·laborar-hi. Aquest pensament no és únic d’aquestes dones, el podem resseguir en altres testimonis recollits (Helm, 165:2021).

5.4.3.1 La guerra al cos: impacte i normalització de la violència.

Les guerrilles centreamericanes generaven admiració, un enlluernament romàntic que, com s’ha exposat en diverses ocasions al llarg d’aquest treball, representava la imatge de la possibilitat, de la valentia. Aquestes guerrilles, tant l’FMLN com el FNSL oferien imatges molt poderoses de nois i noies joves, somrients, amb els seus fusells penjats. EN5 capta molt bé amb les seves paraules que suscitaven les guerrilles:

“És una impressió que sempre m’ha quedat molt. Aquesta generació, nosaltres, un fusell el vèiem i era por, pensaves la guàrdia civil, la policia, però sobretot la guàrdia civil. I de *repent* arribes a Nicaragua, i és clar, a Managua i tot ... allà hi havia els *compas* amb els seus fusells, els seus AK i de sobte et deien “eh, m’aguantes el fusell que vaig a buscar aigua”. I tu deies “Mare meva!” però una quantitat de gent jove... Era aquella època que tothom estava mobilitzant-se, el *verde olivo*, aquella joventut, nois i noies...”

Aquesta imatge, que ja es feia evident en arribar a Managua o San Salvador i es percebia encara més real en els controls militars a peu de carretera, es torna una realitat absoluta quan se senten els morters, les ràfegues i les bombes.

Ágreda diu que amb la “Contra”, cada vegada més, els i les internacionalistes es van veure involucrades en situacions de violència, de conflicte (Ágreda 2022). En un primer moment (1980-1983 aproximadament), les zones a les quals anaven els i les brigadistes i internacionalistes eren segures, allunyades dels fronts de guerra. Però amb la generalització del conflicte, i per necessitats també derivades de la guerra, es va començar a enviar persones a zones properes als fronts. D’aquesta manera, cada vegada més internacionalistes es van veure no ja només com a espectadores, sinó com a part activa de la guerra (Ágreda 2022; Romero 2009:126) . Feien guàrdies a la nit, cavaven trinxeres, assistien a vetlles , vivien atacs i eren testimonis de la por de la població, la incertesa i el cansament. La violència adquiria, doncs, un element centralitzador de la vida diària. I a cap de les dones entrevistades, que van viure

aquestes situacions, se'ls escapava que el fet que elles estiguessin allà, que hi hagués presència internacional a zones remotes, allunyades, abandonades²⁸ o assetjades, tenia també a veure amb el consol, i el suport moral internacional que la seva presència podia aportar. (Kadelbach, T; citat a Gascón 2009:46; Romero 2009:126)

Tenir la guerra a prop fa que es normalitzi la violència, i algunes d'aquestes dones ho van viure així. Van agafar fusells perquè se sentien més protegides; els 'compas' els van ensenyar com funcionaven i s'envoltaven de persones que també en portaven. Ho trobaven “apassionant” (EN1), i senten que és que no ho podrien haver fet d'una altra manera:

“Jo sortia amb el meu AK de casa. Hi havia guàrdies i hi anaves amb l'arma. els llocs de feina els havies de defensar i passaves la nit allà, pendent de si hi havia trets, coses... Hi havia vigilància de zones. I després hi havia la brigada de dones, que ens preparaven, ens van ensenyar a utilitzar l'arma”

Estaven allà, vivien allà, amb cos i ànima, i participaven d'aquells moments; segurament, no es plantejaven massa com sortir (emocionalment parlant) d'aquell context La por era quelcom amb què havien de lidiar contínuament, una por de vegades ‘continguda’ per respecte, de confiar en la guerrilla i la creença què sabien què es feien. Aquesta confiança és la que també tenen les entrevistades respecte a El Salvador, la sensació que malgrat tot, les estaven ‘cuidant’.

Tot i això, quan parlen de la violència i de la por, algunes d'elles reflexionen sobre moments que els generaven desconcert i inquietud. Evoquen imatges de nens molt joves amb fusells més grans que ells i, un cop treta la pàtina romàntica, reconeixen que no entenen com podien creure que aquells nois podien protegir les comunitats. També assenyalen moments en què, a causa de la inconsciència, van esdevenir situacions perilloses i de descontrol, que podrien haver acabat en tragèdia, posant en risc les seves vides i d'altres persones.

Com lidiar, per exemple, amb moments com veure un guerriller traient l'espoleta d'una granada al mig d'una pista de ball? Tirant en mig d'una festa “bales traçadores” com si fossin petards? O veure'ls borratxos quan hi ha un atac imminent de la ‘contra’? I pensar també que aquestes eren les persones encarregades de la vigilància.

La guerra és complexa i plena de matisos, i elles s'hi van enfrontar de cara, sense explicacions ni embuts, “Cal percebre els perills, si no, no pots avisar” explica EG4, que introdueix la importància

²⁸ Em refereixo a ‘deixades’ perquè, tal com apunten diferents treballs (Romero 2009) i confirmen les entrevistades, hi havia zones properes a les fronteres on el conflicte era més intens, la població masculina havia estat cridada a defensar els fronts, i no hi havia prou mans per treballar el camp

de conèixer i entendre el context de la violència, per a poder prendre mesures. A preveure i conviure amb la incertesa, a desplaçar-se, per exemple, per les carreteres de El Salvador, perquè no se sabia mai què podria passar...

També hi ha moments de por, com els que va passar EN6, amb un atac al bus on ella anava; o de por col·lectiva, quan la comunitat on estava pensava que els assaltarien. I així, moltíssimes situacions que fan també que puguin desenvolupar estratègies de resiliència que en molts casos, no pensaven que tenien (i això, malgrat haver viscut durant la dictadura franquista).

Potser, perquè com diu l'EN1, era com viure *dins una pel·lícula*. Una pel·lícula de la qual es podia sortir perquè “tu estaves aquí de passada i... “eres un poco farsante”. Te’n pots anar quan vulguis i en canvi i ells estan aquí...”. Paraules que capten amb senzillesa l’amalgama de sentiments que vivien: entre el compromís amb la gent i la revolució, la consciència de tenir un paper i un lloc en aquell context i, alhora, el dubte, que sobrevolava de si tot plegat tenia realment massa sentit. Ella mateixa, però, diu que va passar més por a El Salvador, (1987) perquè:

“Allà tenia la sensació que havies d’anar amb molt de compte amb el que deies, amb com ho deies, com et relacionaves, com entraves als llocs, demanaves permís... vam anar a una comunitat i vam estar dies fins que vam tenir el permís...”

que ens vincula també la gestió de la por amb la sensació de control que podem tenir de la situació, a més de l’experiència acumulada.

A través de l’experiència d’EG4 a Guatemala, podem introduir un parell d’elements que considero importants. En primer lloc, la plena consciència de ser estrangera i que, per això, també hi ha un privilegi en la violència, que fa que puguin assumir alguns riscos que per la població local són impensables. A això s’afegeix la reflexió pendent i a parer meu, profunda, d’analitzar els beneficis d’aquest privilegi (malgrat els alts costos de la violència) en relació amb el reconeixement, la notorietat i també l’autopercepció.

En segon lloc, i qüestió que considero que mereix també una recerca més profunda²⁹, és la vinculació entre l’experiència de militància antifranquista i el desplegament, adquisició i adaptació d’eines de protecció i autoprotecció en situacions de conflicte i violència. (Muñoz-Rojas, 2024). Durant l’antifranquisme i en concret les persones que estaven en la clandestinitat,

²⁹ Assenyalat a l’Annex 4 “Estirant del fil. Possibles línies d’investigació”.

que han viscut de prop la repressió estatal o la violència dels grups d'extrema dreta, comptaven amb:

“Una certa educació, sobretot els que érem extracomunitaris (...) veníem amb una certa preparació que no tenia algú que mai s'havia trobat en aquestes situacions (...) Els americans, els europeus, com ells [en relació amb els seus companys d'equip i les persones que es vinculaven a PBI], anaven allà [a Guatemala, a El Salvador] i no en tenien ni punyetera idea d'on anaven. Jo venia aquí de militar en l'antifranquisme, militar durant la transició; venia aquí d'estar detinguda i tenies una certa experiència d'on t'anaves... Aquests europeus, democràtics de tota la vida, no en tenien ni idea del que era una dictadura...”. (EG4)

EG4 explica que, en el seu equip, degut també a incidents de seguretat molt forts que van viure, van haver de desenvolupar protocols de seguretat, analitzar els riscos, avaluar el context. I afirma que en aquesta elaboració ella va tenir molt en compte tot el que havia après, la seva ‘motxilla de militància’.

Aquest bagatge va influenciar sense cap mena de dubte, la manera com gestionaven el seu dia a dia i com percebien els (possibles) conflictes i situacions adverses. És rellevant, doncs, considerar una possible hipòtesi, tot i que no es pot comprovar de manera concloent: que les eines de lluita, protocols de seguretat i mesures de protecció emprades durant la lluita antifranquista podrien haver estat utilitzades en aquests contextos. Així mateix, es pot plantejar la possibilitat que algunes de les estratègies i pràctiques de les lluites a Amèrica Llatina hagin estat adaptades i aplicades en altres territoris, com ara a Catalunya.

5.4.3.2 El masclisme a la pell (i a l'ànima)

Abans de començar l'apartat dedicat a la tornada, voldria fer una reflexió sobre la qüestió de gènere i masclisme que les dones entrevistades van expressar i valorar com a una part intrínseca de la seva experiència.

Un element que crida l'atenció (o no tant, segons es miri) és que en la bibliografia sobre els moviments de solidaritat no hi ha menció a les relacions de gènere en el si de les brigades ni en els contextos en què es van desenvolupar, així com tampoc s'han analitzat aquests moviments en clau de gènere.

No es vol dir amb això que no s'hagi fet res, ans al contrari. Dins la historiografia dels moviments socials, i en concret, dels moviments antifranquistes i durant la Transició, sí que hi ha anàlisis sobre el paper que tenien les dones en els moviments socials, però certament, no hi ha res en els moviments de solidaritat. (Ordás, 2024; Moreno 2020).

És innegable que les dones brigadistes i internacionalistes, pel fet de ser dones, van experimentar en els seus propis cossos i en les seves vides conductes inapropiades, essent víctimes d'agressions i abusos. Alhora, van ser també testimonis de les dinàmiques i conductes masclistes presents en les comunitats, especialment en relació amb les dones nicaragüenques. Elles, que venien de contextos en què s'estava parlant de feminisme, on s'estava qüestionant el patriarcat i les relacions de poder, de sobte es trobaven cara a cara amb tot allò que estaven qüestionant. Que per descomptat, s'ho trobaven entre els seus companys de brigada, persones amb qui també podien compartir militància i espais assemblearis. Era el masclisme estructural, del qual venien i al qual van, tot i que segurament i sobretot a les comunitats, amb més cruesa i violència. Cal subratllar, però, que el punt de vista és el de les entrevistades, dones, blanques.

Tanmateix, cal fer un breu apunt sobre els moviments feministes a El Salvador, Guatemala i Nicaragua durant els anys vuitanta. En aquells moments, els moviments de dones començaven a sorgir amb certa força, i a Nicaragua, en particular, es va poder obrir un espai de certa llibertat per abordar qüestions com la violència intrafamiliar i sexual, l'avortament i la reivindicació de més participació social (Monzón, 2005). Feministes que són actualment expulsades del país, precisament per defensar la igualtat de les dones i el dret sobre el propi cos. Aquest procés no va ser el mateix a El Salvador i Guatemala, on el context de guerra i les retallades socials complicaven la situació (Monzón, 2005); però les dones en aquests països també estaven presents, denunciant les desigualtats i la violència. Paral·lelament, moltes dones salvadorenyes s'incorporaven a la guerrilla de l'FMLN amb l'esperança de construir un país millor, amb unes xifres que Maria Candelaria Navas estima en 4.492 guerrilleres, aproximadament el 30% del total (Navas 2028:77).

En un primer moment, hi ha dones que expliquen que estaven fascinades: que les dones nicaragüenques participaven de les reunions i les assemblees com les que més i que fins i tot parlaven. També que ostentaven càrrecs de responsabilitat en les institucions del govern, en els departaments i els municipis. I a més, és clar, hi havia les dones amb fusells i pantalons militars, les guerrilleres. I per això va ser un xoc adonar-se que no, que el masclisme era l'ordre imperant i que afectava també les dones de les comunitats on convivia.

“Jo allà havia vist que els compas *mucho revolución i mucho* lo que tu vulguis... però eren uns *jetes*, no feien res a la casa. Sempre s'emborratxaven i s'anaven por *ahí*. Les dones ens havien dit que els seus companys, sabien que tenia otra....El patriarcat i l'androcentrisme...*en vivo i en directo*. D'això del patriarcat no en tenia ni idea, però jo sí que *me'n donava compte* que les dones, almenys aquestes que jo vaig conèixer, estaven en pitjors condicions que els homes. Un senyor pobre igual (...) va a treballar

tot el dia amb el matxet, a la *milpa*, fa, fa, fa [so de tallar amb el matxet] *se dutxen i tal i es tira a l'hamaca...* i la dona va a l'arròs, després o passa a buscar a la criatura. Tu senties els galls cantar a les 4 de la matinada i senties (so de *tortilla*)... estaven *torteando* a les 4 per a poder sortir a treballar a les 6 i ja deixaven coses preparades” (EN2).

Un “bany de realitat”, i de consciència privilegiada, com expressava EN5, s’evidencia en la comprensió de les dinàmiques locals:

“Pel tema de la violència, quedava fatal no tenir un home a casa. Venia un home, li prenia els diners, li portava la roba bruta, li fotia *d’òsties* i se n’anava. Què t’aporta? I una em va mirar dient “Hòstia com no us entereu les estrangeres” perquè m’aporta una respectabilitat cap als veïns, si no, soc més blanc de les crítiques i de l’assetjament dels altres..”

Les dones expliquen que elles van patir alguns d’aquests abusos, que es materialitzaven sobretot amb insinuacions, de comentaris pujats de to. Una també comenta que a ella se li va ficar al llit un “compa” i que el va haver de fer fora. I el que sorprenia és que l’endemà, quan ho va dir al responsable, no li va donar importància. Una altra dona comenta que a ella se li va insinuar un dels comandants, en una festa i que va ser “horrible”, una demostració de poder i de masclisme que a ella, la va fer plorar. “Vaig veure molta merda” afirma una altra dona. Per contra, també hi ha dones a qui aquest masclisme no sorprenia, perquè ja havien fet la reflexió que el masclisme era una qüestió estructural i que guerrillers o no, serien masclistes.

Una qüestió que ha quedat irresolta amb les entrevistes, i que podria ser abordada amb més profunditat, és la manera com les entrevistades integren en els seus records les contradiccions viscudes i quin significat els atorguen. Aquestes contradiccions sorgeixen de la tensió entre l’ideal utòpic que representava la revolució i les experiències reals viscudes, marcades per conductes abusives i masclistes, fins i tot per part d’homes significats dins del mateix moviment revolucionari. Així mateix, resulta rellevant qüestionar l’impacte emocional i polític de viure aquestes tensions en un espai percebut com a utòpic, i reflexionar sobre com aquest ‘desengany’ afecta la memòria i el significat atribuït a aquestes experiències. Un desengany que de vegades no es vol mirar, perquè faria trontollar les expectatives i el sentit que en aquell moment li atorgaven a l’experiència. No nomenar, per a no fer real.

I un altre tema que es podria tractar més a fons és la relació amb els feminismes centreamericans: van establir vincles amb grups de dones locals? Van tenir oportunitat de conèixer les seves lluites, compartir espais o intercanviar idees? Quins textos o pràctiques van descobrir, i com van impactar en les seves pròpies perspectives feministes? En definitiva, com

es va construir aquest diàleg entre feminismes de contextos i experiències diferents, i quines transformacions va generar, tant a nivell individual com col·lectiu?

Aquest vincle amb les dones locals, malgrat “de l’entorn”, va ser percebut com a fonamental per algunes de les brigadistes. Com a exemple d’aquesta connexió, l’EN2, que l’any 1995 va viatjar a El Salvador per una estada de set anys –que ella mateixa descriu com “l’experiència de la meua vida”–, explicava la seva motivació per treballar amb dones: “Perquè és que jo recordo que em sentia propera a elles, tot i l’abisme de l’entorn. I que pensava que si algú necessitava companyia, solidaritat, eren elles.”

5.4.4 El retorn: o com el cos arriba, però l'ànima es queda allà

La tornada és complexa. Hi ha qui diu que es triga molt més a tornar, perquè encara que el teu cos estigui aquí, la teua ànima i els teus pensaments encara són allà on els vas deixar. Es necessita més temps per aconseguir aquest acompanyament, sens dubte, més que un viatge en avió.

Aquesta és la part final de les entrevistes, on se’ls preguntava com va ser la seva tornada, com la van viure i quins aprenentatges i reflexions en van treure. Si l’apartat anterior era molt emocional, aquesta mantenia la mateixa càrrega emotiva i, a més, hi afegia un component reflexiu molt interessant, el de “recollir” l’experiència, fer-ne un repàs i, de vegades, una avaluació. Val a dir que en aquest procés de fer repàs, ha estat molt interessant constatar que setmanes o mesos després d’haver fet les entrevistes, quan he parlat amb alguna de les dones, m’han dit que hi seguien pensant. Per a algunes, l’entrevista fins i tot havia servit per a recol·locar l’experiència, per a pensar-hi des de molts llocs diferents i relatar coses que feia anys que pensaven que havien oblidat. Per això (i per moltes altres coses, és clar), el Retorn³⁰ és important, perquè fixem els records, enyorem, recollim el viscut i ens ho guardem i ja, si de cas, ho compartim.

En aquest apartat, l’últim també de l’anàlisi, no volia deixar d’exposar quines han estat les idees principals que han anat sorgint, en relació sobretot als aprenentatges i als impactes d’aquestes

³⁰ Poso retorn en majúscula com a efecte simbòlic de què suposa per a totes. Retorn com a estat emocional, no només físic. Més enllà de tornar.

experiències. De nou, són molt variades, perquè les experiències de cadascuna de les dones ho són.

Generalment, totes les dones que van marxar una vegada hi van voler tornar. I les que no van voler tornar a Centreamèrica, ho van fer a un altre lloc. Això posa de manifest que l'experiència de ser brigadista les travessa i genera canvis profunds en elles, impulsant-les, un cop tornades, sovint, a mantenir un compromís actiu. Aquest compromís es manifesta ja sigui reprenent la solidaritat internacional, implicant-se en moviments socials locals, o reorientant les seves trajectòries vitals en línia amb els valors i aprenentatges adquirits. Algunes diuen que no, que després de tornar no van tenir una militància activa o que no van participar d'espais, però si afirmen que és clar que tenen una consciència sobre què és justícia social i que miren de ser coherents amb el que fan, en la seva vida diària.

5.4.4.1 Descol·locades: aquí tant i allà tan poc, però què plena que em sento allà

Una qüestió que evoquen moltes d'elles és el 'xoc' que van sentir en tornar. Aquest sentiment sembla més intens quan l'experiència és viscuda com a temporal o acotada, ja que es manté la percepció d'una ruptura clara entre el 'durant' i el 'després'. Per contra, quan les estades s'allarguen, es repeteixen al llarg del temps o es transformen en una vinculació més sostinguda, aquest xoc pot diluir-se o ser percebut amb menys força. Això no vol dir que l'impacte desaparegui, sinó que sovint passa a integrar-se més profundament en el relat personal, fins al punt que pot semblar menys destacable o fins i tot inevitable en el context d'una trajectòria més llarga.

De vegades, per integrar tot el viscut cal temps i poder reconnectar-se amb una mateixa, per a poder processar. EN3 explica que va trigar uns dies sortir de casa, que no volia veure ningú i que només volia pensar i poder reflexionar tranquil·la, abans d'enfrontar-se a la gent. EN7, que va gaudir d'aquest silenci perquè va anar a viure a casa de la seva germana, evoca aquest xoc amb la incomprensió de les persones que tenia a la vora, que no feia més que eixamplar la distància emocional que les separava:

“Em va impactar moltíssim i jo quan vaig vindre aquí vaig tornar *destroyer* total. No volia entrar enlloc, amb tots aquells llums, perquè era Nadal... perquè veia totes les necessitats!” (EN7)

Això és perquè com algunes m'expliquen (i ens expliquem³¹) des de la certesa d'haver tingut aquestes sensacions semblants, quan tornes d'una experiència així, es genera una barrera emocional que no et permet explicar massa. O de vegades, reflexionen que no volien explicar, perquè sabien que no podien copsar tot el que havien sentit i viscut i que, per tant, no podien transmetre a la persona que escoltava, l'emoció de l'experiència. Aquesta barrera, en molts casos, no prové només de la dificultat de les vivències, sinó també de la percepció que allò que es vol expressar és massa gran per ser comprès en el moment que es vol compartir. L'emoció és tan profunda que sembla que se'ns escapa entre els dits, i el silenci esdevé una forma de protegir-nos davant la impotència de no poder comunicar-ho completament. Però, paradoxalment, en molts casos, aquesta distància emocional és també el que les connecta amb les altres persones que han viscut experiències semblants. El diàleg entre aquelles que han compartit aquesta vivència, sovint és el que acaba permetent que es doni un sentit més profund al viscut, perquè allà on les paraules no arriben, les mirades i els silencis sí que parlen.

En el “tornar a marxar”, els motius no són clars ni únics. Hi ha una barreja d'emocions i sentiments, però també, no ho oblidem, una disposició personal i biogràfica que fa possible aquest retorn. Es barregen la sensació de no trobar el propi lloc aquí, on s'ha viscut sempre, amb una sensació de quelcom inacabat i també, una il·lusió renovada: la de continuar el que es va començar, aprendre més, continuar contribuint i ser útil a la Revolució nicaragüenca. És la necessitat de retrobar-se amb aquelles persones que les van fer sentir part d'una causa més gran, de reprendre les tasques que les van connectar amb un propòsit. I, ahora, hi ha la sensació que, en aquest “tornar a marxar”, hi ha un lloc que les crida, un espai on es poden reconèixer, un camí encara per fer, en la recerca de la pròpia identitat.

“Jo estava soltera, tenia disponibilitat, a mi tot això m'agradava, m'agradava perquè jo tenia necessitat de ser útil per alguna cosa, més enllà de l'escola i tal, que sempre m'ha encantat estar amb criatures. Me va arribar l'oportunitat, la vaig agafar i una mica com que continuava en contacte amb aquestes dones, elles una mica també m'anaven portant...” (EN2)

“jo lo de Nicaragua, em va semblar que se m'obria el món. Per tot el que jo he viscut, tot allò que jo havia heretat del meu pare, el que jo havia percebut i vist... Allà podia ser jo, allà podia jo tenir una altra història, experimentar, veure, que era possible, no? Era possible tenir un altre món, no el que teníem aquí” (EN7)

³¹ Aquí em situo, em col·loco, perquè jo també ho he viscut. I en totes les entrevistes, quan parlàvem d'aquests sentiments i el que ens generava, ho compartíem, com un fil invisible. Parlar amb elles dels seus retorns, m'ha fet tornar a pensar a mi en els meus.

Perquè moltes senten que la revolució les acull i els proporciona un lloc i una talaia des de la qual mirar, mirar-se i sentir-se reconegudes en el seu fer.

5.4.4.2 El retorn que mai acaba: impactes i transformacions

El retorn, a vegades, senzillament arribava: s'acabava la brigada i havien de tornar a casa. Però en moltes dones, aquest retorn no va ser suficient, perquè sentien que l'experiència no havia acabat. En d'altres, és el cos el que va manar i quan es van sentir que encadenaven malalties, que no es recuperaven, van decidir retornar i cuidar-se.

Per altres, el retorn va implicar assumir cures de familiars, tornar per a cuidar, passi el que passi³². I en aquests casos, elles són conscients que es desplega tot el mandat de gènere al seu davant, qüestionant que no saben si un home hagués fet el mateix, si hauria tornat per a cuidar³³.

Però totes reconeixen que aquestes primeres brigades, acompanyaments, van ser una espècie de viatge iniciàtic (EN3), en què les seves vides van canviar, tant mentre estaven a terreny com quan van tornar. Un viatge iniciàtic que va implicar també assumir i travessar molts impactes, fer-se conscient i decidir també què volien fer amb aquesta transformació: “Nicaragua hagués pogut passar sense mi, però jo soc una altra després d’haver anat a Nicaragua” (EN1).

De vegades ha sobtat en les entrevistes que aquestes transformacions no fossin percebudes inicialment com a conscients, potser perquè les dones no valoraven que haguessin fet les coses diferents en el seu retorn. Això es deu al fet que, sovint, aquests canvis són més subtils i estan més presents. El que passa és que de vegades aquestes transformacions poden haver estat més subtils, més presents en el dia a dia que no pas amb transformacions radicals (d'arrel). Per aquesta raó, la presa de consciència de la profunditat de l'experiència esdevé un element crucial per a integrar-la i atorgar-li sentit. Així, algunes reconeixen la relació entre el que van fer a Nicaragua (en temes d'educació, per exemple) i com han afrontat la seva professió posteriorment:

“La feina, m’agradava molt. (fer classes) clar, era un tema que jo no coneixia...jo només havia estat amb nens.. i tampoc ni tant! (...) Feia un any que era mestra i havia fet preescolar en aquella època. I

³² Que expressa des de l'amor, però què hi ha de la culpa? Del deure?

³³ Aquesta és una reflexió important que necessitaria també més espai i més profunditat per a poder desenvolupar-se. Com opera el gènere en el retorn, posant consciència que aquestes dones han estat, moltes d'elles transgressores amb els mandats, quines pressions tenen, etc.

t'expliquen tota l'estructura, com funciona...i m'agradava molt, és clar, ho veia molt útil. (...) I quan vaig tornar, jo vaig buscar feina d'adults i he treballat tota la meua vida des d'aleshores en escoles amb adults" (EN1)

Per a altres, el fet de realitzar tasques per les quals inicialment no estaven preparades, i que ni tan sols sabien que podien dur a terme, va despertar una valentia inesperada, un sentiment de capacitat que no havien anticipat.

"m'ha fet ser forta i a la vegada molt feble... una part darrera que no veureu. Per mi Nicaragua va ser un trencar això, treure la cuirassa aquesta, ser humil en el sentit que jo d'això no ser res i que m'ho expliquin... I a mi m'ha servit molt, la millor experiència de la meua vida". (EN7)

A més, el retorn als seus contextos originals, amb tots els seus impactes i xocs, ha obert una reflexió més profunda sobre el seu propi posicionament, no només com a individus, sinó també com a part d'un col·lectiu, des d'una consciència feminista, de classe i (anti)colonial.

Per què se'n van a fer el que saben i el que creuen que poden aportar, però:

"cuando yo volví del año, es que claro... el balance estaba clarísimo yo podía enseñar lo que yo sabía, que además no era nada del otro mundo eh? Que además disfrutaba, porque claro, alumnado como ese, *mai* de la vida. ¡Pero lo que yo aprendí ahí!³⁴" (EN6)

Perquè fer de brigadistes, d'internacionalistes els va suposar:

"Una experiència bestial, perquè va ser un canvi radical a la meua vida. va ser la millor experiència fins llavors, però anàvem amb la idea d'aquí que hem d'anar a fer a fer a fer... des del mundo civilizado vamos a enseñarles lo que tienen que hacer." (EN2)

quan al final t'adones que "t'has de mantenir molt al que et demanin", des d'un altre lloc (EN1):

I aleshores fan la reflexió crítica, un repàs de la seva transformació en el món, on decideixen col·locar-se:

"Jo vaig anar una mica equivocada, en el sentit que, en aquell moment una pensa -i aquí ve lo colonial- que vas a ajudar, i al cap del temps, quan tornes, quan després, al retorn final de la historia, és el que he après, no el que he ajudat, no? el que he après" (EN7).

I amb aquesta barreja, posen paraules, concretes, crítiques amb elles i amb el que les envolta, amb el poder que això atorga per a significar-se i ser protagonistes d'aquest canvi i sovint, passar a l'acció.

³⁴ EN6 va estar un any amb una comunitat desplaçada salvadorenca a Nicaragua.

“Quan vaig tocar de peus a terra aquí a casa...ostres em puc dutxar amb aigua calenta. Quan realment t'adones de en quin món estàs vivint i quines són les situacions i les realitats dels altres llocs. El primer toc va ser Nicaragua, perquè després he estat moltes vegades a Àfrica. A Palestina he estat varies vegades també. Aquest és el món capitalista, on tens accés a tot el que vulguis, diguéssim que la vacuna va ser Nicaragua. En aquest sentit de veure que *òstia!*, que hi ha gent que està...” (EN3)

“a Nicaragua vam aprendre a desenvolupar l'empatia amb els altres d'una altra manera i tot i això estem banyades estem banyades de cultura occidental i d'etnocentrisme... sempre estem exigint als que no són com tu que facin les coses millor que tu”. (EN3)

Així i tot, el fet de ‘tornar de Nicaragua’ no és qualsevol cosa. Malgrat que als anys vuitanta hi hagués moltes persones que hi van anar, aquest retorn sovint porta associat un reconeixement social, un prestigi que envolta aquestes dones amb una aurèola de valentia. Tanmateix, aquest reconeixement no sempre és buscat ni triat; més aviat, s'imposa com una etiqueta que, de vegades, pesa tant com la mateixa experiència viscuda. Aquesta mirada externa pot simplificar o idealitzar el que, per a elles, va ser un procés ple de matisos, dubtes i emocions complexes.

“Sí, tothom aquí, quan tornava,...*bueno* tothom “*Hosti* quina enveja, *uau*, quina experiència que tens...” clar, després i ara penso que això també alimentava una mica l'ego. Entre moltes autocrítiques que hem hagut de fer, jo crec que hi havia aquí, ara siguem sinceres, no? (...) jo crec que hi havia una part... Val, fonamentalment sí hi havia allò de voler aportar, de viure l'experiència, però hi havia una retroalimentació que no es paga amb diners, que és aquella, àuria de... Que ara amb setanta anys puc dir-ho. Aquella àuria tal... que... hòstia!, que t'inflava l'ego...” (EN5)

EN5 va tornar quan la seva filla -nascuda a Nicaragua- ja tenia nou anys. I per a ella, després de molts anys al país, la tornada va ser molt dura, amb moltes contradiccions, posant distància amb moltes persones, perquè “li costava entendre les tonteries”. La intensitat de l'experiència, de la sensació d'haver format part de quelcom somniat, va generar-li un dol profund, malgrat reprendre la seva feina i la seva militància al sindicat.

I, per contra, ES9 no ha retornat mai de El Salvador, possiblement perquè en realitat, no en va marxar mai. Ella Explicava que “el Paisito” (El Salvador) li va robar el cor ja l'any 1989 quan hi va anar per primera vegada. Amb els Acords de Pau del 92, i arran d'un altre viatge posterior, va poder conèixer a desmobilitzats i viure l'efervescència al carrer i les possibilitats que s'obrien amb els acords. En aquell moment, va veure clar que “necessitaven solidaritat” i per tal de fer efectiva aquesta cooperació, va decidir crear una associació a Barcelona, l'any 1993.

Bastant semblant és la percepció de l'EN8. Perquè ella feia viatges curts i intensos, amb tasques molt concretes, que les ha continuat fent fins al 2018, quan la situació a Nicaragua va empitjorar molt, sobretot per les dones i defensores dels drets humans. Ella tenia una vida aquí (i lligams) que no li permetien tampoc pensar que “retornava” sinó que “anava i venia”, amb el compromís

ferm de col·laborar i fer el possible per defensar els drets humans i millorar les condicions de les persones. Ha fet de la solidaritat internacional la seva vida, i el seu llegat. Amb un pragmatisme increïble i certesa de saber que està fent, primer, allò que vol, segon, allò que sent i tercer, que no s'equivoca. “ Y mis hijos después han ido todos a Nicaragua y la casa la tengo llena de chismes de Nicaragua, venía cargada como una mula”

O també EG4, que sempre s'ha dedicat a la solidaritat, i a la cooperació com a mitjà de vida. Aquest vincle fa que les tornades siguin més suaus, potser perquè no hi ha una sensació de tancament.

Finalment, cal fer esment també les decepcions i desencants de l'experiència. I és que el “viatge iniciàtic també pot ser decebedor” (EN3). Aquesta constatació posa de manifest la naturalesa polifacètica d'aquestes vivències, que difícilment poden reduir-se a una única narrativa de transformació personal o col·lectiva. Al contrari, aquestes experiències estan impregnades de contradiccions, d'una combinació de moments d'apoderament i frustració, i d'una complexitat que desafia les expectatives prèvies i obliga a repensar el significat del propi viatge.

D'aquest conjunt d'experiències cal assenyalar la decepció política que algunes dones van experimentar en relació amb el FSNL i amb l'FMLN. Aquest desencant no solia emergir de manera immediata durant les entrevistes, sinó que apareixia de manera progressiva a mesura que el relat avançava. I en aquesta decepció té a veure també la cronologia, donat que l'any 1990 el FSLN perd les eleccions i el 1992 se signen els Acords de Pau de Chapultepec entre el govern de El Salvador i l'FMLN.

Aquest fenomen reflecteix una realitat complexa: moltes dones, especialment aquelles que van romandre més temps a Nicaragua, més enllà de les brigades d'estiu, van ser testimonis de contradiccions entre el discurs revolucionari i les pràctiques reals del moviment. Encara que en el terreny aquestes tensions rarament es verbalitzaven de manera pública, sí que es va generar un augment del recel i la desconfiança. Aquestes emocions, de retruc, derivaven en una sensació d'incertesa sobre el sentit de què es feia i sobre el valor de la seva presència i contribució en aquell context. Així, el procés de desencís no només qüestionava la coherència de la revolució, sinó també la pròpia experiència de compromís i solidaritat. Potser no s'atrevien a dir-ho en veu alta, per si es convertia en realitat, per a no creure-s'ho del tot, perquè la decepció, podia ser molt gran. No voldria afirmar que aquest va ser un motiu més per a

tornar, perquè no es va reflectir així a les entrevistes, però sí que per a les dones va ser difícil conviure amb aquest sentiment.

No tinc prou elements per a analitzar com van viure, dones que ja van havien experimentat la desil·lusió de la Transició, la posterior esperança de les revolucions a El Salvador i Nicaragua i el desencant de nou. Aquesta és una qüestió pendent a explorar, fonamental per a poder traçar també la història dels moviments de solidaritat, a partir de la dècada dels anys noranta, assumint aquestes emocions com a part intrínseca del procés.

5.4.4.3 La solidaritat des del retorn

No podia concloure aquesta anàlisi sense esmentar breument que un dels impactes col·lectius més significatius de l'experiència d'aquestes dones és el llegat de la solidaritat internacionalista i la unió entre pobles. Els seus testimonis mostren com, després de la tornada, han continuat vinculades a moviments de solidaritat, impulsant agermanaments municipals o integrant la seva experiència en altres lluites socials.

Algunes han continuat participant en comitès de solidaritat, mentre que altres han canalitzat aquests aprenentatges cap a nous espais de justícia social, connectant amb col·lectius diversos i obrint camins en altres contextos. Tot plegat evidencia un compromís que transcendeix el moment històric i es reinventa constantment, mantenint al centre la idea que “la solidaritat és la tendresa dels pobles”.

Aquestes dones, i per extensió el moviment de solidaritat internacionalista, van ser clau en la transmissió generacional de valors com l'equitat, la solidaritat, el compromís col·lectiu, la transformació social, la pau i el feminisme. Aquests valors van impregnar la dècada dels anys noranta, enfrontant-se a l'auge del capitalisme global i el neoliberalisme. Van ser i són fars enmig de l'obscuritat.

I així, per exemple, la “Casa de la Soli” (de la Solidaritat) inaugurada l'any 1994 al barri del Raval de Barcelona és un bon exemple d'aquest compromís col·lectiu, que també va ser interclassista, feminista, anticolonial i intergeneracional:

“Las personas de aquí venían de Nicaragua, de otros contextos, porque nuestras realidades eran distintas. La Casa de la Soli representa, digamos, la parte de cooperación para mí más genuina, más auténtica en el sentido de esa solidaridad que no depende de una asociación constituida, ligada a tu formación política, o formación profesional. Y que allí nos juntamos todos, en la Casa de la Soli, y nada más. Entonces yo

estuve desde los primeros momentos de la Casa de la Soli, porque claro, yo me relaciono con mucha gente, que no son solamente los compañeros abogados, si no que ahí, la Tere, la Eli son gente que son de otros mundos... (...) son gentes que han ido a Nicaragua, y que han trabajado ahí...y no sé por qué, se coincide en un punto de la vida, por lo que sea, se coincide con otro tipo de gente que no son de tu entorno natural” (EN8).

La transformació essencial després d'anar a una brigada de solidaritat internacional és, en definitiva, estar assegurada a l'avió, en el moment del Retorn i dir(-se) “a partir d'ara, jo me dedicaré a les dones i a la solidaritat” (EN2).

6. Conclusions

Aquest treball ha explorat l'experiència de nou dones catalanes que van ser brigadistes internacionals durant els anys vuitanta i inicis dels noranta a Centreamèrica, concretament a El Salvador, Guatemala i, especialment, a Nicaragua. Les seves trajectòries van coincidir amb un moment històric de grans tensions polítiques, amb guerres civils i revolucions, en un context català marcat per la Transició democràtica. Al mateix temps, a Catalunya i a l'Estat espanyol, el context de transició democràtica després del franquisme també va modelar les formes de participació política i solidària.

Les experiències d'aquestes dones no es poden deslligar de les seves trajectòries prèvies en moviments antifranquistes i feministes, que les van dotar d'un bagatge ideològic i pràctic clau per entendre la seva implicació en els moviments de solidaritat internacional. Tampoc es poden deslligar de les implicacions emocionals que aquesta experiència va tenir en les seves vides i per al conjunt dels moviments socials. Estem davant una generació que va viure amb esperança aquestes revolucions, la possibilitat de, com diu Enzo Traverso, canviar la societat, on la “justícia estigués al centre”.

Aquest treball ha situat aquestes dones com a subjectes actius en la història de la solidaritat internacional, recuperant les seves experiències com a brigadistes mitjançant entrevistes en profunditat. L'objectiu era copsar la complexitat de les seves vivències i reconèixer-les com a protagonistes d'un procés de transformació política i personal. Davant l'absència de testimonis d'aquest moment, el primer pas era escoltar-les. A més, centrar-se en les dones ha permès visibilitzar temes que d'altra manera no haurien sorgit, com el masclisme, la transgressió de normes de gènere, l'esforç que suposava la militància, i les condicions emocionals, econòmiques i socials necessàries per decidir ser brigadista. Això mostra les experiències *diferents* de les dones en un sistema de relacions i poder patriarcal, evidenciant també la presència del masclisme dins els moviments socials d'esquerra. Tanmateix, s'ha inclòs un annex³⁵ amb les possibles línies d'investigació que es podrien obrir, atès que es tracta d'un tema novell i aquesta és només una primera aproximació.

El concepte de “viatge” ha estat fonamental per articular l'anàlisi de les seves experiències. Aquest viatge no només fa referència al desplaçament geogràfic, sinó que també simbolitza

³⁵ Annex 4

una transformació profunda en les seves vides: des de la seva implicació en els moviments feministes i antifranquistes a Catalunya fins al seu compromís amb les revolucions de l'Amèrica Central. La metàfora del viatge ens ha permès connectar les diverses etapes de la seva experiència: l'avantsala del viatge, l'estada i el Retorn a casa. Retorn amb “R” majúscula, també com a símbol de tornada física, emocional, política.

Així, a través de les entrevistes, s'han situat els escenaris de militància dels anys setanta i vuitanta a Catalunya, especialment a Barcelona, així com examinar la transcendència de la victòria de la revolució sandinista. Aquell triomf va generar una gran esperança entre els moviments socials, que ho van interpretar com una oportunitat, potser l'última, per canviar el món.

Després, s'aborden els preparatius del viatge: com funcionaven les xarxes i els comitès, i quin tipus de formació rebien les futures brigadistes per ajudar-les a arribar i situar-se a Nicaragua, però també, en alguns casos, a El Salvador o Guatemala.

Es reflexiona també sobre les múltiples i variades motivacions, sovint interconnectades, que, juntament amb les expectatives generades, ajuden a entendre com afrontaven aquests contextos nous i com experimentaven les seves primeres contradiccions. Aquesta anàlisi incorpora una reflexió sobre la disponibilitat biogràfica des d'una perspectiva de gènere, per visibilitzar i valorar com la seva disponibilitat va estar condicionada per les seves trajectòries personals, les xarxes de suport i el mandat de gènere.

Per acabar, s'analitza el viatge i la tornada a través d'elements clau com els impactes, la normalització de la violència, el masclisme i la transformació. Aquestes qüestions permeten posar en diàleg les diferents experiències i teixir un mosaic que revela les sorpreses, les pors, el fet de sentir-se desubicades, l'orgull de superar obstacles, el masclisme i les contradiccions entre els ideals utòpics (amb les esperances, motivacions i expectatives) i les experiències concretes, que evidencien encara més la complexitat dels records i la seva resignificació en el present.

Posar en evidència les contradiccions del viatge, com el contrast entre el privilegi de poder marxar en cas de perill, el seu paper com a “dones blanques” estrangeres i la immersió en la violència naturalitzada, ha permès aprofundir en la comprensió de les seves experiències i en el compromís polític i personal amb allò que estaven fent.

Pel que fa al Retorn, totes coincideixen a destacar que l'experiència com a brigadistes i internacionalistes va deixar una empremta profunda en les seves vides. Emocionalment, el Retorn sovint va ser un procés ple de contradiccions, marcat per la sensació de solitud davant d'una societat que no compartia el mateix grau de compromís ni de comprensió. Malgrat aquestes dificultats, les vivències van reforçar el seu activisme, fent-lo més crític i compromès, i van transformar les seves perspectives sobre la solidaritat, el gènere i la justícia global.

Per a elles, no va representar el final del viatge, sinó l'inici d'una nova etapa de transició i creixement. L'experiència les va situar en un lloc únic de connexió entre l'àmbit local i global, obrint-los una nova mirada que les integrava en un fil històric de resistència i lluita per un món més just. El viatge de solidaritat es va convertir en una eina transformadora, tant en l'àmbit personal com en el polític, que va marcar profundament les seves trajectòries i la seva manera d'entendre el món.

7. Bibliografía referenciada

Ágreda, José Manuel (2013). “Una aproximación a la bibliografía del Frente Sandinista de Liberación Nacional, 1961-1979”, *Historiografías, revista de teoría e historia*, vol. 6, pp. 77-103.

- (2016a). “Un acercamiento al Comité de Solidaridad con Nicaragua en Zaragoza, España (1978-1990)”, *Nuevo Mundo Mundos Nuevos*.
- (2016b). “Movimientos de apoyo a la Revolución Nicaragüense: una posibilidad de análisis”. *El archivo del Partido Comunista de Aragón*, Rinke, Stefan, *Entre espacios: La historia latinoamericana en el contexto global*, Colegio Internacional de Graduados “Entre espacios”, Universidad Libre de Berlín, Berlín, pp. 650 – 666.
- (2020). “La influencia del estado en las redes transnacionales de solidaridad. Un acercamiento a la Coordinadora Estatal de Solidaridad con Nicaragua de España (1978-1992)”, *Secuencia. Revista de historia y ciencias sociales*, nº 108.
- (2021). “Spanish internationalists in the Sandinista Revolution: an approach to the Ambrosio Mogorrón Committee (1986-1990)”, Harmer, Tanya i Marín, Alberto (Eds.), *Toward a Global History of Latin America’s revolutionary left*, University Press of Florida, Gainesville, pp. 253-280.
- (2022). *Internacionalistas, Activistas y Brigadistas. La red transnacional de solidaridad con Nicaragua desde el Estado español (1978-1991)*, [Tesis doctoral], Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

Ágreda Portero, José Manuel i Helm, Christian. (2016) *Solidaridad con la Revolución Sandinista. Comparativa de redes transnacionales: los casos de la República Federal de Alemania y España*. *Naveg@américa. Revista electrónica editada por la Asociación Española de Americanistas* [en línea]. 2016, n. 17. Disponible en: <<http://revistas.um.es/navegamerica>>

Arriero Ranz, Francisco (2015). *El movimiento democrático de mujeres, del antifranquismo a la movilización vecinal y feminista: ideología, identidad y conflictos de género*. [Tesi doctoral], Universidad Autónoma de Madrid, Madrid.

Barba, Maribel i Martínez, Concha (1996) *De la memoria nace la esperanza*. Editorial Fundació Pau i Solidaritat de CCOO, Barcelona.

Bartra, Eli, comp., (1998), Debates en torno a una metodología feminista, Universidad. Autónoma Metropolitana-Xochimilco, México.

- (2012). Acerca de la investigación y la metodología feminista. En Investigación feminista. *Epistemología, metodología y representaciones sociales*. Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias y Humanidades, UNAM; Centro Regional de Investigaciones Multidisciplinarias, UNAM; Facultad de Psicología, UNAM. Recuperado de: <https://ru.ceiich.unam.mx/handle/123456789/3011>

Branciforte, Laura. (2024). Mujeres pacifistas en los ochenta en España: vínculos y redes transnacionales. *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, 136(4), 125–152. <https://doi.org/10.55509/ayer/1468>

Beorlegui Zarranz, David (2017). Transición y melancolía la experiencia del desencanto en el País Vasco (1976-1986). Postmetropolis, Madri

- (2019). Historia oral e historias de vida: Subjetividad, memoria y feminismo(s). En Seminario Interdisciplinar de Metodología de Investigación Feminista, Hegoa, & Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea (Eds.), *Otras formas de (de)saprender: Investigación feminista en tiempos de violencia, resistencias y decolonialidad* (pp. 129–146). Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea; Hegoa; Seminario Interdisciplinar de Metodología de Investigación Feminista.

Cagan, Steven i Beth (1991) El Salvador, Tierra prometiva. Edicions Arcoiris, San Salvador

Calle, Ángel (2005) Nuevos movimientos globales. Hacia la radicalidad democrática. Editorial Popular, Madrid

Carreras, Albert; Tafunell, Xavier. (Coords.). (2005). *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX-XX*. Fundación BBVA.

<https://www.aena.es/es/estadisticas/informes-mensuales.html>

Castañeda, Martha Patricia (2019) Otras formas de (de)saprender: Investigación feminista en tiempos de violencia, resistencia y decolonialidad. Bilbao, Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea.

Christiaens, Kim (2011). "States going transnational. Transnational state civilian networks and socialist Cuba and Sandinista Nicaragua Solidarity Movement in Belgium (1960s-1980s)", *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 89, fasc. 3-4, pp. 1277-1305.

- (2014). "Between diplomacy and solidarity: western European support networks for Sandinista Nicaragua", *European review of history*, Vol.21, nº4, pp. 617-634.
- (2015). "Globalizing Nicaragua? An Entangled History of Sandinista Solidarity Movements in Western Europe", Hansen, Helm i Reichzerzer (Eds.), *Making Sense of the Americas How Protest Related to America in the 1980s and Beyond*, Campus, Frankfurt & New York, pp. 151-174.

Christiaens, Kim i Golddeeris, Idesbald (2015). "Beyond western European Idealism: a comparative perspective on the transnational scope of Belgium Solidarity Movements with Nicaragua, Poland and South Africa", *Journal of Contemporary History*, vol. 50 (3), pp. 632-655.

Christiaens, Kim, Rodríguez, Magaly i Goddeeris, Idesbald (Eds.) (2014). *European Solidarity with Chile, 1970s-1980s*. Peter Lang, Frankfurt am Main.

Cortina, Eudald (2016). "Discursos en (r)evolución. Lucha ideológica y captación de solidaridad en el movimiento revolucionario salvadoreño", *Nave@merica*, Revista electrónica de la Asociación Española de Americanistas, nº 17.

- (2020). "Brigada Sanitaria Adriana Haidar: solidaridad técnica montonera con la Revolución Sandinista", *Secuencia. Revista de historia y ciencias sociales*, nº 108.

Cucó, Josepa . (2018). La izquierda revolucionaria y la Transición. Dinámicas y procesos. *Debats. Revista de cultura, poder y sociedad*, 132(1), 13-24. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.2>

Curiel, Ochy (2015). *Construyendo metodologías feministas desde el feminismo decolonial*.

En: *Otras formas de (re)conocer: Reflexiones, herramientas y aplicaciones desde la investigación feminista*, (pp. 45-60). Universidad del País Vasco = Euskal Herriko Unibertsitatea. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7619914>

Dabène, Oliver. (2012). La invención y remanencia de una crisis: Centroamérica en los años 80. *Anuario De Estudios Centroamericanos*, 19(2), 25–50.

Della Porta, Donatella. (2005). *The social bases of the global justice movement: Some theoretical reflections and empirical evidence from the first European Social Forum*. United Nations Research Institute for Social Development

Doljanin, Nicolás; Castellón, Ricardo (2008). *Pakito Arriaran: De Arrasate a Chalatenango*. Tafalla, Espanya: Txalaparta.

Domènech i Sampere, Xavier (2022). *Lucha de clases, franquismo y democracia. Obreros y empresarios (1939-1979)*. Akal, Madrid.

Espinar-Ruiz, Eva; Moreno Seco, Mónica (2020). “Trayectorias públicas y recorridos privados de una generación política. Vidas de compromiso y transgresión desde el tardofranquismo a la actualidad”. Moreno Seco, Mónica (ed.). *Activistas, creadoras y transgresoras. Disidencias y representaciones*. Madrid: Dykinson. 1, pp. 139-167
<https://www.revistamarcialpons.es/revistaayer/article/view/branciforte-mujeres-pacifistas-en-los-ochenta-en-espana/3146>

Fernández Hellmund, Paula Daniela (2015). *Nicaragua debe sobrevivir. La solidaridad de la militancia comunista argentina con la revolución sandinista (1979-1990)*. Ediciones Imago Mundi, Buenos Aires.

Fernández, Eva. (2009). *Vocalies de Dones de Barcelona a la Transició Democràtica: Una experiència emancipadora* [Treball de fi de màster, Universitat Autònoma de Barcelona]. Repositori de la Universitat Autònoma de Barcelona

- (2015). Una revolución silenciosa. Memorias de activismo feminista y vecinal: de la Transición al 15M en Barcelona y su cinturón industrial. *Ankulegi*, 19, 25-41.
<https://aldizkaria.ankulegi.org/index.php/ankulegi/article/view/75/185>

Ferrer Baldrich, Meritxell (2013) *Pensament i acció del moviment feminista a Catalunya durant la transició democràtica (1975-1985)* [Tesi doctoral, Universitat]. Repositori de la Universitat Rovira i Vigili

- (2018). *El maig de les dones: el moviment feminista a Catalunya durant la Transició*. Edit. Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.

Gascón, Jordi (2009). El turismo en la cooperación internacional, de las brigadas internacionalistas al turismo solidario. Icaria Antrazyt, Barcelona.

Gomà Carmona, Ricard (coord.) (2003). La xarxa crítica global a Catalunya. Mobilització social al tombant del segle XXI. Institut de Govern i Polítiques Públiques, Barcelona.

González Ruíz, Pilar, Martínez Ten, Carmen i Gutiérrez López, Purificación (2009). El movimiento feminista en España en los años 70. Cátedra – Universitat de València, Valencia.

Haraway, Donna. (1988) ‘Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective’, *Feminist Studies*, 14(3): 575–599. <https://doi.org/10.2307/3178066>.

Harding, Sandra. (1998). ¿Existe un método feminista? A E. Bartra (Comp.), *Debates en torno a una metodología feminista* (pp. 9–34). Universidad Autónoma Metropolitana -Xochimilco.

Helm, Christian (2014a). “Booming solidarity: Sandinista Nicaragua and the West German Solidarity movement in the 1980s”, *European Review of history*, vol. 21, nº4, pp. 597-615.

- (2014b). “The sons of Marx greet the sons of Sandino: West German solidarity visitors to Nicaragua Sandinista”, *Journal of Iberian and Latin American research*, vol. 20, nº2, pp. 153-170.
- (2021). “Zwischen Wunsch und Wirklichkeit”. En B. Gotto & A. Ullrich (Eds.), *Hoffen - Scheitern - Weiterleben: Enttäuschung als historische Erfahrung in Deutschland im 20. Jahrhundert* (pp. 155–176). De Gruyter Oldenbourg. <https://doi.org/10.1515/9783110702145>
- (2024). Presentación. Redes transnacionales y género. *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, 136(4), 13–20

Ibarguren, Leire (2018). Le llamaban Laura. Txalaparta, Tafalla.

Jelin, Elizabeth (2002) Los trabajos de la memoria. Editorial Siglo XXI, Madrid

- (2020) La historicidad de las memorias, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 50-1 | 2020, 285-290.

Jiménez Cortés, Rocío. (2021). Diseño y desafíos metodológicos de la investigación feminista en ciencias sociales. *Empiria. Revista de metodología de ciencias sociales*, (50), 177–200. <https://doi.org/10.5944/empiria.50.2021.30376>

Kadelbach, Thomas (2006). Les Brigadistes suisses au Nicaragua (1982-1990). Université de Fribourg, Suiza.

Llona, Miren (2009) Memoria Histórica y Feminismo. Jornadas feministas de Granada- Disponible a: <https://www.feministas.org/IMG/pdf/Llona-memoria-feminismo.pdf>

- (Coord./Ed.). (2012). *Entreverse: Teoría y metodología práctica de las fuentes orales*. Universidad del País Vasco
- (2022) *La memoria del feminismo y la batalla por la historia* Historia con memoria en la educación. I Congreso Internacional: Pamplona/Iruña, 10-12 de noviembre de 2022 / coord. por José Miguel Gastón Aguas, César Layana Ilundáin,

Luxán, Marta; Azpiazu, Jokin. (2017) '*Metodologías de Investigación Feminista*'. Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea. Disponible a: <https://www.ehu.eus/documents/1734204/6145705/Metodolog%C3%ADas+de+Investigaci%C3%B3n+Feminista/54172098-3058-1d47-df68-780965fa8f46>.

Martín Baró, Ignacio (1981) La guerra Civil en El Salvador. Editorial Estudios Centroamericanos, ECA, El Salvador. Disponible a: <https://www.uca.edu.sv/coleccion-digital-IMB/wp-content/uploads/2015/12/1981-La-guerra-civil-en-El-Salvador.pdf>

Martínez, Luz M^a; Biglia, Barbara; Luxán, Marta; Fernández Bessa, Cristina; Azpiazu Carballo, Jokin; Bonet Martí, Jordi (2014). Experiencias de investigación feminista: propuestas y reflexiones metodológicas. *Athenea Digital*, 14(4), 3-16. <http://dx.doi.org/10.5565/rev/athenea.1513>

McAdam, Doug. 1986. "Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer." *American Journal of Sociology* 92:64-90.

Molinero Ruíz, Carme; Ysàs, Pere (2017). De la hegemonía a la autodestrucción. El Partido Comunista de España, 1956-1982. Crítica, Barcelona.

Monzón, Ana Silvia (2005) Y sin embargo se mueven... desde el movimiento de mujeres a la construcción de agendas en Guatemala (1985-2003) Universidad de San Carlos, Guatemala (2005) <https://repositorio.ciem.ucr.ac.cr/jspui/bitstream/123456789/37/2/RCIEM028.pdf>

Moreno Seco, Mónica (2013): “Compromiso político y feminismo en el universo comunista de la Transición”. *Cuestiones de género: de la igualdad y la diferencia*, 8, 43-60),

- (2024). Presentación. Redes transnacionales y género. *Ayer. Revista De Historia Contemporánea*, 136(4), 13–20

Moreno, Mónica; Cacciola, Anna; Díaz, Ana María; Espinar-Ruiz, Eva; Etablier, Helena; Gámez, M^a. José; Luengo, Jordi; García, Maseda.,Rebeca; Nájera, Elena; Rodríguez, Maria Pilar. (2020). *Activistas, creadoras y transgresoras: Disidencias y representaciones* (M. M. Seco, Ed.; 1st ed.). Dykinson, S.L. <https://doi.org/10.2307/j.ctv153k4n3>

Muñoz-Rojas, Ritama (2024) *Memoria de la clandestinidad Testimonios de quienes combatieron la dictadura en los tiempos más duros del franquismo*, Madrid, Reino de Cordelia

Navas, Maria. Candelaria . (2018). Los movimientos de mujeres y feministas en la transición de posguerra y su aporte a los cambios socioculturales en El Salvador. *Realidad: Revista De Ciencias Sociales Y Humanidades*, (151), 63–87.<https://doi.org/10.5377/realidad.v0i151.6804>

Olesen, Thomas (2005). *International Zapatismo: The Construction of Solidarity in the Age of Globalization*, Zed Books, London.

Olivier, Guadalupe; Tamayo, Sergio. (2017). Mujeres en el activismo político. Resonancias biográficas del movimiento del 68. *Secuencia*, (97), 232-262. <https://doi.org/10.18234/secuencia.v0i97.137>

Ordás García, Carlos. Ángel. (2024). ¿Qué hacéis vosotras aquí, mujeres? Feminismo y movimiento antimilitarista en España, 1968-1989. *Arenal. Revista De Historia De Las Mujeres*, 31(2), 445–472)

Palazón Sáez, Gema D. (2007), “Antes, durante, después de la revolución. ...La lucha continúa. Movimiento feminista en Nicaragua”, *Lectora*, 13: 115-131. Disponible a: <https://revistes.ub.edu/index.php/lectora/article/view/7404/9304>

Pérez Martínez, José Emilio (2022). *La voz de las sin voz: el movimiento de radios libres entre la Transición y la época socialista: 1976-1989*. Sílex, Madrid.

Perla, Héctor (2017). *Sandinista Nicaragua's Resistance to US coercion: Revolutionary deterrence in Asymetric conflict*. Cambridge University Press, Cambridge.

- (2012). “The FSLN and the International solidarity”, Close, David, Martí, Salvador Martí i McConnell, Shelly, *The Sandinistas and Nicaragua since 1979*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, pp. 269-287.

Pozas, Víctor (2000). *Nicaragua (1979-1990) Actor singular del pragmatismo y protagonismo de la revolución sandinista en la escena internacional* [Tesi doctoral], Universidad del País Vasco, Bilbao.

Pujadas, Joan Josep (1992) *El Método biográfico: el uso de las historias de vida en ciencias sociales*. Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas.

Rayón Rumayor, Laura.; Romera Iruela, Maria. Jesús.; de las Heras Cuenca, Ana Maria.; Torrego González, Alba.; García-Vera, Antonio Bautista. (2021). Foto-Elicitación e indagación narrativa visual en estudio de casos y grupos de discusión. *New Trends in Qualitative Research*; 5, 41–56. Recuperat de <https://doi.org/10.36367/ntqr.5.2021.41-56>

Romero de Urbizondo, Alberto (2009). “Las brigadas de solidaridad con Nicaragua de los años ochenta: una expresión del internacionalismo en las postrimerías de la Guerra Fría” en Jordi Gascón, *El turismo en la cooperación internacional, de las brigadas internacionalistas al turismo solidario*, Icaria Antrazyt, Barcelona, pp. 122-137.

Sagot Rodríguez, Montserrat (2019) Construcción del conocimiento feminista en Centroamérica: diálogos, rupturas y continuidades entre la militancia y la academia, *Boletín GEC*, vol. 23, pp.11-31 (2019) <https://repositorio.ciem.ucr.ac.cr/handle/123456789/319>

Sancho Galán, Jordi (2024). *El antifranquismo en la universidad: El protagonismo militante (1956-1977)*. Fundación Primero de Mayo y Catarata, Madrid.

Scott, Joan. W (1990). “El género: una categoría útil para el análisis histórico” dins James S. Amelang; Mary Nash (coord.). *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. Valencia: Edicions Alfons el Magnànim, 1990. Pp 23-58

Segato, Rita Laura. (2003). Género y colonialidad. En M. L. Lugones (Ed.), *La colonialidad del saber: eurocentrismo y ciencias sociales* (pp. 17-44). Buenos Aires: CLACSO. Disponible a:

https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/8256631/mod_resource/content/1/Segato%20la%20perspectiva%20de%20la%20colonialidad%20del%20poder.pdf

Szente-Varga, Monika (2018). “Relaciones húngaro-nicaragüenses en la década de los 1980”, Alcántar, Manuel, García Montero, Mercedes i Sánchez López, Francisco (eds.) *Memoria del 56 Congreso Internacional de americanistas*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca.

Torres Rivas, Edelberto (2008). “Centroamérica de la izquierda revolucionaria a la izquierda socialdemócrata”, *Quórum: revista de pensamiento iberoamericano*, n.º 22, 2008, pp. 41-50

Traverso, Enzo (2006). *Historia y memoria*. Ediciones Akal.

- (2019). *Melancolía de izquierda después de las utopías*. Galaxia Gutenberg, Barcelona.

Treglia, Emanuele (2016). “La última batalla de la transición, la primera de la democracia: La oposición a la OTAN y las transformaciones del PCE (1981-1986)”, *Ayer*, n.º 103, pp. 71-96.

Van Ommen, Eline (2019). *Sandinistas Go Global: Nicaragua and Western Europe, 1977-1990* [Tesi doctoral]. London School of Economics and Political Science, Londres.

Vázquez, Mario; Campos, Fabián (2019). “Solidaridad transnacional y conspiración revolucionaria. Cuba, México y el EGP de Guatemala, 1967-1976”, *Estudios Interdisciplinarios sobre América Latina*, n.º 1, vol. 30, pp. 72-95.

Wilhelmi, Gonzalo (2016). *Romper el consenso. La izquierda radical en la Transición española (1975-1982)*. Siglo XXI, Madrid.

Annexos

Annex 1: Glossari de sigles

Nom complet	Sigla
Associació d'Amistat amb els Pobles de Guatemala	AAPG
Associació Catalana de Professionals de la Cooperació	ACPC
Comissions Obreres	CCOO
Dones Antimilitaristes	DOAN
Ejército Guerrillero de los Pobres	EGP
Frente Farabundo Martí de Liberación Nacional	FMLN
Frente Sandinista de Liberación Nacional	FSLN
Fuerzas Armadas Rebeldes	FAR
Lliga Comunista Revolucionària	LCR
Moviment Comunista	MC
Moviment d'Objecció de Consciència	MOC
Movimiento Revolucionario del 13 de noviembre	MR13
Organización del Pueblo en Armas	ORPA
Organización Revolucionaria de Trabajadores	ORT
Partido de Conciliación Nacional	PCN
Partido del Trabajo de España	PTE
Partit Socialista Unificat de Catalunya	PSUC
Peace Brigades International	PBI
Unidad de Producción Estatal	UPE
Unió Sindical de Treballadors i Treballadores de l'Ensenyament de Catalunya	USTEC

Annex 2 - Taula de codificació de les entrevistes.

Codi entrevista	Data Naixement	Lloc de naixement	Estudis / Professió	Militància política	Any de viatge	País
EN1	1959		mestra	Grup de solidaritat de 9 barris / MC	1984-1985; 1987; 1989	Nicaragua/ El Salvador
EN2	1960		mestra	cap / USTEC / Ca la Dona	1988	Nicaragua
EN3	-		mestra	Dones de Nicaragua, USTEC / Ca la Dona	1991	Nicaragua
EG4	1951	Mataró (Barcelona)	mestra	MCC / Revolta	1987	Guatemala
EN5	1953		Estudis d'economia universitaris/ FP	LCR	1983 (un mes, brigada) 1984	Nicaragua
EN6	1951	Valdepeñas (Ciudad real)	oficinista / treballadora de fàbrica / professora FP	Vocalia de dones del Besòs, PSUC, CCOO	1984,1985,187, 1990	Nicaragua/ El Salvador
EN7	1956	Barcelona	treballadora fàbrica dp sector transport marítim	CAU / Associació Brigadistes de Nicaragua / Casa de la Soli	1984. gener 1985 - desembre 1986	Nicaragua
EN8	-	Cadiz→ Granada → Barcelona	jurista	PSUC / Casa de la Soli	1997, 1990, 1992... en endavant	Nicaragua, El Salvador, Guatemala
ES9	1952	Múrcia	alliberada del partit / 3r sector - Fundació	LCR / DOAN	1989	El Salvador

Annex 3: Guió d'entrevista

Aquest és el guió que es va utilitzar per a les entrevistes. Els temes estan delimitats i cobreixen tota l'experiència, i les preguntes serveixen com a orientació sobre on es vol situar la narració. Això significa que no sempre es van fer les mateixes preguntes ni es van abordar de la mateixa manera, ja que també depenia del curs de l'entrevista.

ABANS DE MARXAR

1. Motius per anar a Amèrica Central (Nicaragua, Guatemala, El Salvador)

- Què et va motivar a viatjar a Amèrica Central als anys vuitanta? Quins eren els teus principals motius (polítics, personals, ideològics)?
- Hi va haver alguna influència d'alguna organització o persones específiques en la teva decisió de marxar?
- Quins sentiments tenies en aquell moment respecte a la teva decisió? Què esperaves?
- *Amb el temps, com has reflexionat sobre els teus motius inicials per marxar? Han canviat o s'han mantingut?*

2. Militàncies polítiques prèvies

- Abans del viatge, militaves i/o participaves en algun partit polític i/ organització d'esquerres / associació de veïns/moviment feministes? A on?
- (si s'escau) Com es va vincular el teu feminisme amb la teva militància política abans de marxar?
- Com connectaves la teva militància a Catalunya amb els processos revolucionaris que tenien lloc a Amèrica Central?

3. Revolució sandinista

- com vas viure la victòria de la revolució sandinista? Recordes on estaves i què feies?
- què vas pensar?
- *Com vau organitzar el suport?*

DURANT

4. Al terreny: expectatives vs realitat

- Com va ser la teva arribada? Què recordes de les primeres imatges del lloc?
- Com era la teva brigada? On era? Què havies de fer?

- Com es van contrastar les teves expectatives amb la realitat al terreny?
- Hi va haver sorpreses, desil·lusions o aprenentatges imprevistos? Quins van ser?
- Com vas gestionar els contrastos entre el que esperaves i el que realment vas trobar?

6. Masclisme i gènere (*tema transversal, veure com tractar-lo*)

- Va haver-hi diferències en el tracte entre homes i dones dins dels moviments de solidaritat? I en les brigades? Quins exemples tens d'això?
- Com es va manifestar el masclisme dins les organitzacions amb les quals vas treballar?
- Quin impacte van tenir les dinàmiques de gènere en la teva participació i en la de les altres brigadistes?

7. Dilemes ètics i dubtes sobre la revolució

- Va haver-hi moments de dubte sobre la legitimitat o direcció del procés revolucionari? Què et va portar a qüestionar-t'ho?
- Com percebies el paper de les brigadistes a terreny? Què pensaves que aportàveu?
- Hi va haver desacords interns sobre la teva participació en la brigada? Com es van gestionar?

8. Estratègies de resistència i seguretat

- Quines tàctiques utilitzaves per protegir-te davant dels perills que afrontaves al terreny?
- Com es gestionava la por en un context de guerra o repressió?
- Quins protocols de seguretat i supervivència existien per a les brigadistes en aquest context tan perillós?
- Com es va tractar la protecció específica de les dones dins la teva brigada?
- Hi va haver xarxes d'informació o estratègies col·lectives de resistència?

10. Impacte / transformacions (a terreny)

- Com vas gestionar les emocions en un entorn de violència i incertesa constant?
- Va haver-hi moments que van influir en la teva visió o experiència? Quin(s)? Com?
- Com va ser la percepció del grup?

A LA TORNADA

11. Canvis en la persona i trajectòries vitals

- Per què vas tornar? I quan? (atenció aquí a qüestions de gènere: cures/mandat...)
- Vas tornar a marxar? Quan? Per què? Durant quant de temps?

- Com va canviar la teva *identitat* i trajectòria personal i professional després de l'experiència brigadista? Com ho explicaries?
- Impactes a la tornada: què vas sentir? Com et vas incorporar a la teva vida quotidiana? I les amistats? I la família?
- Com resumiries la teva experiència com a brigadista / internacionalista des del teu “jo” d'avui?

13. Transmissió de coneixements i impacte a Catalunya

- Com vas compartir els coneixements adquirits a la tornada i quina va ser la teva contribució als moviments de solidaritat locals? (si s'escau)
- Vas incorporar-te(/de nou) a algun moviment social del teu entorn?
- Van continuar les xarxes que vas establir a Amèrica Central després de la teva tornada?
- Vas incorporar alguns dels aprenentatges a la teva militància? Quins? I per què?

Annex 4 Estirant el fil. Possibles línies d'investigació

Com a primer acostament a un tema poc explorat, aquesta investigació obre diverses línies o temes de recerca que poden servir com a mapa per a futurs treballs, amb l'objectiu d'aprofundir en les dinàmiques de la solidaritat internacionalista. Algunes d'aquestes línies s'han identificat a partir de l'anàlisi elaborada i s'ha especificat la inclusió en aquest annex, ja que l'exploració més concreta escapava a l'objectiu del treball. D'altres han estat una sorpresa, fruit de la mateixa dinàmica de les entrevistes.

Per això, es presenten a continuació diverses línies que engloben temes diversos, com a suggeriment per a continuar aprofundint i ampliant el coneixement al voltant d'aquest període i de la història dels moviments socials a Catalunya.

De la resistència antifranquista a l'internacionalisme: cultures polítiques en la solidaritat internacional

Aquesta línia, que a priori és molt extensa, abastaria una cronologia d'almenys des del 1975 fins als 2000. D'aquesta manera, s'arribaria fins a la dècada de les grans mobilitzacions de Seattle, Gènova, que marquen també un canvi en la dinàmica i en la configuració dels actors. I ens permetria resseguir aquesta genealogia en les lluites, estratègies i actors. Incloure una perspectiva feminista seria fonamental, per tal de recollir, la memòria de les protagonistes d'aquelles dècades, com ho van viure, i els més que possibles aprenentatges. Aquesta línia d'investigació podria incloure també com a temes concrets:

- exploració de l'adaptació de protocols de seguretat i protecció de les militants antifranquistes a contextos en conflicte. I al revés, com els moviments socials d'aquí han incorporat creativitats, estratègies de moviments socials d'Amèrica Llatina. I en concret, els moviments feministes.
- confluència de la solidaritat internacionalista en els moviments socials de l'època: sobretot en el feminisme, de barris, antimilitarista. Les dobles militàncies, la complementarietat.
- en concret, aprofundir en el paper de les dones en aquests espais.
- Un altre fil d'investigació clau són les xarxes informals que van permetre l'enllaç entre organitzacions i persones implicades en la solidaritat internacional. Exemples com les col·laboracions amb AENA o Telefònica, així com les connexions entre col·lectius i

brigadistes, podrien revelar aspectes menys coneguts del funcionament d'aquestes xarxes, sovint invisibilitzades, però essencials per al suport logístic i emocional dels i les brigadistes. Aprofundir en la naturalesa d'aquestes xarxes podria aportar nous coneixements sobre els canals de solidaritat informal, alhora que serveix de reivindicació d'una cultura de solidaritat concreta. Què ha quedat de tot això? Ho podem rastrejar en episodis de principis dels 2000?

- És imprescindible incorporar la perspectiva de gènere. Fer un estudi comparatiu entre la militància entre homes i dones, que posi en relleu qüestions com la disponibilitat biogràfica, les cultures de gènere, la percepció de la pròpia militància i els espais.
- A nivell més personal, és essencial investigar les biografies de les dones involucrades en aquests moviments, i comprendre com les seves trajectòries militants es van veure marcades per les condicions socials i polítiques prèvies a la seva implicació en les brigades.

Història dels Moviments de solidaritat, dels Comitès de Solidaritat

Aquesta línia es podria aprofundir explorant la història de Comitès de Solidaritat i Associacions, que van tenir una àmplia presència durant la dècada dels anys vuitanta i noranta tant a Barcelona com a Catalunya. També seria interessant analitzar les dinàmiques entre els diferents col·lectius i la seva articulació amb la resta dels moviments socials del moment, que inclou també una anàlisi de les persones que en formen part, incloent-hi, des de la definició, la perspectiva de gènere. Aquesta exploració inclouria una anàlisi també dels arxius, complementant la tasca que José Manuel Ágreda (vegeu obres a la bibliografia i detall, a la tesi Doctoral, 2022) ha iniciat, tant els que es troben en institucions públiques com els que són privats.

- Seria interessant aprofundir en les línies a les quals apunta aquest treball, en l'experiència de les persones que van viatjar com a integrants d'alguna/es brigades internacionals, o bé com a internacionalistes. Seria fonamenta incloure diversitats de veus per a analitzar les motivacions, expectatives, impactes i transformacions de les persones internacionalistes
 - incloure també les amistats, les xarxes de suport que es fan a les brigades.
- també una línia molt concreta i que sorgeix com a pregunta a l'anàlisi és la gestió de les desil·lusions amb els processos revolucionaris. I en aquest sentit, l'equilibri entre el

desencant viscut per moltes brigadistes en les dècades posteriors i la valoració positiva de l'experiència viscuda. Com ha evolucionat el seu sentiment de satisfacció en relació amb la seva tasca? Aquest debat podria vincular-se amb el retorn de l'esperança dels anys vuitanta i les decepcions que van continuar durant la dècada dels noranta.

- queda pendent és l'exploració del paper de les brigades de salut, sobretot perquè no s'ha pogut entrevistar ningú que en formés part, en el context d'aquesta recerca. Segons el que s'ha recollit de les entrevistes, les persones que venien del sector de salut tenien un rang propi i eren molt valorades per les comunitats, encara que sovint es van veure implicades en tasques que no havien estat formades per dur a terme. Aquest fil d'investigació podria aprofundir en la relació entre formació, tasques realitzades i reconeixement dins de les brigades.
- Les persones que van formar part dels moviments de solidaritat, però mai van marxar fora com a brigadistes i/o internacionalistes.
- es podria incloure també el vincle amb els orígens de les ONGD i la posterior capitalització dels discursos de solidaritat i l'apropament als organismes públics i les seves dinàmiques.
- 1994, Aixecament Zapatista, que marca també un punt d'inflexió en els moviments de solidaritat i de retruc, impregna d'altres moviments socials.

Estudi Comparatiu dels moviments de solidaritat entre diferents països

Seria interessant establir una anàlisi comparativa entre les militàncies en els moviments de solidaritat d'Europa, els Estats Units i el Canadà, i les trajectòries a Amèrica Llatina. Aquest tipus d'estudi comparatiu podria ajudar a contextualitzar millor les dinàmiques internacionals de l'època, aprofundir en els contextos semblants i/o diferents, les motivacions compartides, les expectatives i les articulacions. Quines xarxes internacionals existien? I a més, caldria incloure la perspectiva de gènere en aquestes investigacions, ja que és una mancança força estesa en el conjunt de les investigacions.

- En aquest sentit, Christian Helm, Thomas Kadelbach analitzen les motivacions a l'Alemanya (antiga RFA) i Suïssa, respectivament. El que aporta profunditat i ajuda a contextualitzar motius i expectatives així com les configuracions dels moviments d'esquerres d'ambdós països. Es podria fer més extens.

- un estudi comparatiu permetria també aprofundir en les xarxes internacionals de solidaritat, en els sentits i significats que té /ha tingut la solidaritat internacional en contextos diversos.

Exploració dels moviments de solidaritat a El Salvador i Guatemala Aquesta recerca ha fet una incursió breu en la presència d'aquestes dues nacions en la història de la solidaritat internacionalista, però queda pendent una anàlisi més profunda. Això és particularment important pel que fa a la trajectòria de les brigadistes que van marxar a El Salvador i al llegat de les seves accions.

Quines implicacions polítiques van tenir les seves decisions i què ha quedat de les seves experiències a les comunitats locals? La memòria de les seves trajectòries polítiques, les que es van quedar allà i les que van tornar, obre noves vies per investigar. Vinculat a aquest sentit, em semblen molt interessant dues línies:

- Analitzar els moviments de solidaritat internacionalista que va -persones que es van incorporar a la guerrilla de l'FMLN. Aquesta línia no està explorada, tot i que pel que fa al País Basc, hi ha algunes obres de memòries que relaten les vivències en aquell període.
- Moviments de solidaritat als anys vuitanta - noranta, suport a les comunitats camperoles salvadorenques refugiades a Hondures i Nicaragua.
- Aquesta línia també podria incorporar els efectes posteriors dels Acords de Pau, que van facilitar el retorn de les comunitats salvadorenques a El Salvador durant els anys noranta.

Els moviments de solidaritat i les relacions amb els moviments feministes És fonamental explorar la confluència de la solidaritat internacionalista amb els moviments socials d'aquella època, especialment el feminisme. Quina va ser la influència del feminisme en les dinàmiques de les brigades i com aquestes, al seu torn, van contribuir al desenvolupament de noves formes de militància feminista i social? La Casa de la Solidaritat és un punt d'interès per investigar aquesta intersecció entre solidaritat i feminisme.